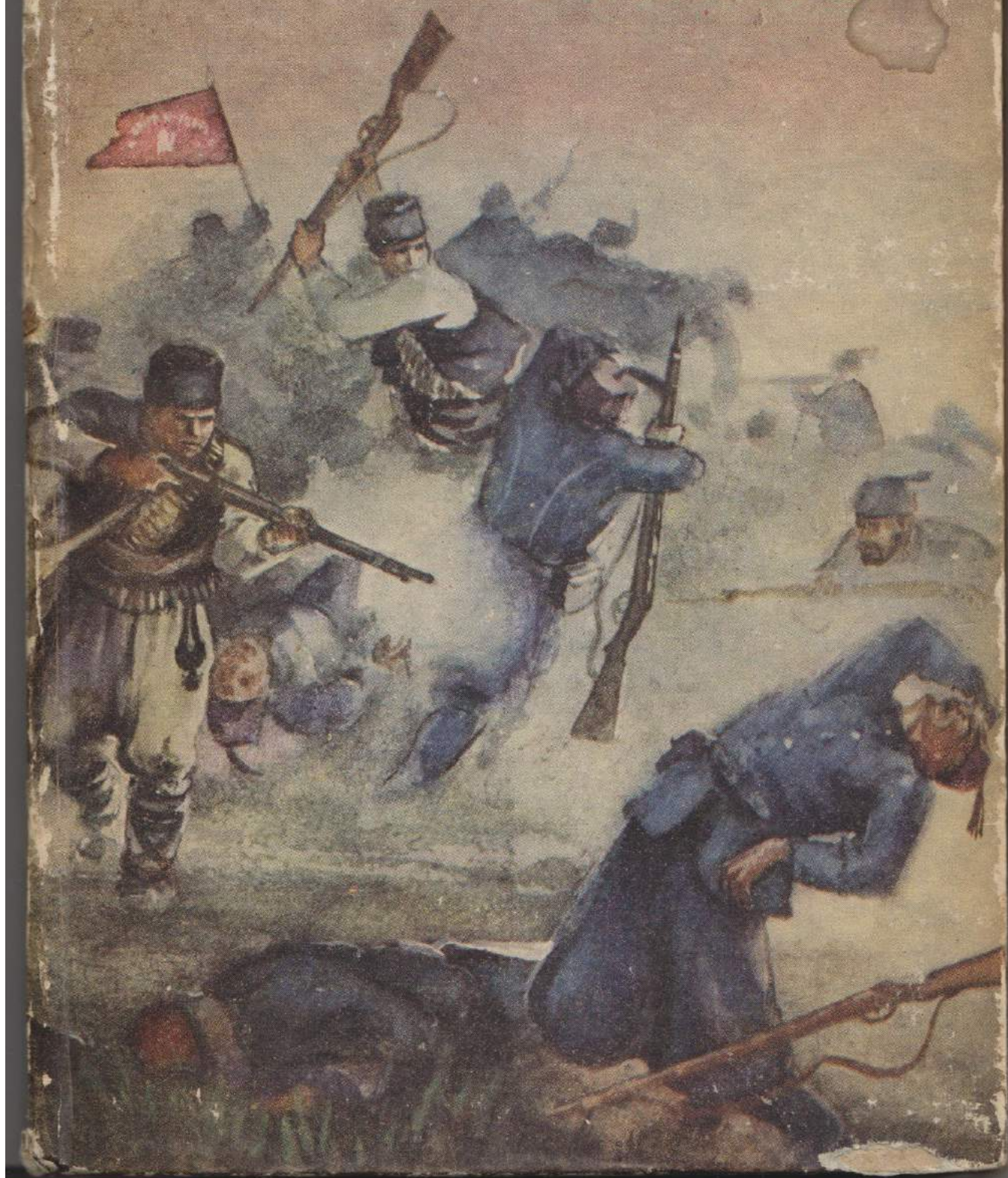

ДИНО Г. КЪОСЕВ

ИЛИНДЕНСКО ВЪСТАНИЕ

ДИНО Г. КЪОСЕВ

ИЛИНДЕНСКО ВЪСТАНИЕ

ИЗДАТЕЛСТВО НА НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

СЪЮЗ НА МАКЕДОНСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ
ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ

☆

АРХИВ ПО ИСТОРИЯТА
НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

Първа глава

ВЪТРЕШНАТА МАКЕДОНО-ОДРИНСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ – ОРГАНИЗАТОР И РЪКОВОДИТЕЛ НА ИЛИНДЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

Начало на македон-
ското национално ре-
волюционно движе-
ние

Руско-турската война в 1877–1878 г. завърши с победата над Турция: на 3 март 1878 г. в Сан-Стефано, почти пред стените на Цариград, беше подписан мирен договор. Този договор, известен в историята под името Санстефански мирен договор, предвиждаше създаването на българска държава – във формата на „автономно трибутарно княжество“, в границите на което трябваше да влизат също така Македония (без гр. Солун с една тясна ивица земя на север от него) и Тракия, включително Егейският бряг.

Осъществяването на постановленията на Санстефанския мирен договор би представлявало, без съмнение, прогресивен фактор в развитието на славянското население на Балканите и би предотвратило много и тежки нещастия, които се стоварили върху балканските народи, в това число и върху турския народ, в течение на последните седем десетилетия. Но създаването на една голяма, богата стопански, силна политически и опираща на северните брегове на Средиземното море славянска държава беше трън в очите на големите капиталистически държави в Европа и особено на английското и германското правителства, които имаха далеч простиращи се намерения за господство в Близкия и Средния изток и които особено ревниво се противопоставяха на създаването на голяма славянска държава на Балканите.

Поради това още през време на войната правителствата на европейските велики държави дадоха да се разбере, че са против планове за създаване голяма славянска държава на Балканите върху територията на победена Турция и по-

искаха да се свика мирна конференция с участието на представителите на „заинтересованите“ европейски държави. Руското правителство се оказа напълно изолирано политически и не в сила да се противопостави на натиска на западните велики държави. То капитулира, призна Санстефанския договор фактически за невалиден и изпрати своите представители в Берлин за нова прекройка територията на Балканския полуостров.¹

На 11 юли 1878 г. в Берлин беше подписан нов мирен договор, именуван Берлински мирен договор, според който „автономното трибутарно княжество“ България беше пристиснато между Дунав, Стара планина и Рила. Съгласно този договор, Моравско беше присъединено към Сърбия, Бесарабия — към Русия, Северна Добруджа — към Румъния, Босна и Херцеговина бяха окупирани от Австроунгария, а Северна Тракия, между Стара планина и Родопите, беше обявена за вътрешно самоуправляваща се област, подчинена на султана. Цяла Македония и Южна Тракия, между Родопите и Егейско море, останаха под турско владичество.

Берлинският мирен договор представлява, както каза Васил Коларов, „фатален договор“ — „източник на безкрайни злини, които от тогава насам се изсипаха върху главите на балканските народи“². От гледището на развитието на балканските народи след 1878 г. този договор беше и си остана реакционен акт на международната политика, чрез който капиталистическите велики държави съзнателно създадоха разединение между балканските народи, натрупаха куп противоречия между балканските правителства, които станаха впоследствие причина за тежки конфликти и кръвопролитни войни на Балканите.

Руско-турската война изигра — независимо от желанията и целите на царското руско правителство — в развитието на България ролята на буржоазно-демократическа революция, като извърши дълбоки промени в икономическия и общественно-политическия живот на страната. Димитър Благоев казва, че освобождението на България от турско владичество донесе „голям социален преврат“³. В резултат на освободителната война и създаването на българска държава беше ликвидирано чифлигерството, бившите чифлигери и безимотни селяни се снабдиха със собствена земя и се освободиха от бейската зависимост и експлоатация; бяха разрушени значителните

остатъци на цеховите прегради в занаятчийството и търговията, а това от своя страна развърза свободната капиталистическа конкуренция като важен фактор за капиталистическо развитие на страната; бяха създадени условия за създаването и развитието на едра капиталистическа класа, на модерна промишленост, както и на работническата класа и истински пролетариат; бяха ликвидирани загнилата турска абсолютична власт и целият варварски обскурантизъм на султанската обществена и държавна система. Наистина, тази буржоазно-демократическа революция не беше — поради това, че стана чрез война, а не чрез въстание на народните маси — достатъчно радикална и последователна докрай (тя замени султанския абсолютизъм с конституционната монархия, не ликвидира паразитарното чорбаджийство и пр.), но все пак представляваше грандна крачка напред по пътя на капиталистическото развитие на България.

Македония, останала под турско владичество, продължи и след Берлинския договор да пъшка под загнилата, но все още упорито крепяща се султанско-бейска икономическа и държавна система. В Македония остана чифлигерството, зависимостта и експлоатацията на безимотните и напълно безправните селяни от бейовете чифликсайбии; продължиха известно време да съществуват и цеховите форми в градовете, за да бъдат разрушени по-късно от европейската капиталистическа конкуренция, като заедно с разпадането на цеховете бяха съсиляни и самите занаяти; остана ненавистният султанско-абсолютичен деспотизъм и пълното безправие на населението; останаха преградите, спъващи исторически необходимото капиталистическо развитие и обществен прогрес.

Изводът е ясен: Берлинският договор временно спря развитието на буржоазно-демократическата революция в Македония почти в онова състояние, в каквото тя се намиреше в навечерието на Руско-турската война в 1877—1878 г. Развитието и завършването на тази революция в Македония остана и напред като една първостепенна задача в икономическото и обществено развитие на македонския народ. Тази задача трябваше да разреши македонското национално революционно движение, чиито наченки се намират в общото българско национално революционно движение от шестдесетте и седемдесетте години, чиито прояви се засилиха — макар в повечето случаи спонтанно и без обединяващ ръководен център — през осемдесетте години и което се разраства в истинско всенародно движение след 1893 г. със създаването на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

¹ В. Коларов, Освобождението на България от турско робство, София, 1948 г., стр. 14.

² Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1949 г., стр. 83.

Селски характер на македонското национално революционно движение

Македонското национално революционно движение, възглавявано и ръководено от Вътрешната македоно-одринска революционна организация, представляваше по своя социален характер — подобно на българското национално революционно движение до Руско-турската война в 1877—1878 г. — в основата си селско движение. За това движение важат с пълна сила думите на И. В. Сталин: „Свършено вярно е, че националният въпрос не бива да се отъждествява със селския, защото освен селски въпроси националният въпрос включва в себе си още въпросите на националната култура, на националната държавност и пр. Но несъмнено е също така и това, че основата на националния въпрос, неговата вътрешна същност все пак представлява селският въпрос. С това именно се обяснява, че селството представлява основната армия на националното движение, че без селска армия няма и не може да има мощно национално движение“.¹

Грамадното мнозинство, над 85% от македонското население, беше селско. По-голямата и най-плодородната част от обработваемата земя се намираще в ръцете на чифликсайбиите — главно турци. Селяните работеха като аргати и изполчари на бейска земя, получаваха за своя тежък труд трохи от господарската трапеза, живееха в нищета и под игото на безпределния бейски произвол. Чифлигарският врем беше най-голямото зло за македонските селяни и най-тежката пречка в икономическото и обществено развитие на Македония. Чифлигарските отношения задържаха македонския народ в положение на всеобща изостаналост и безперспективност.

Това изключително тежко икономическо, социално и политическо робство, в което македонският народ беше принуден да живее в турската държава в продължение на няколко столетия, се изостри твърде много към края на XIX столетие. В резултат на дълбоките промени, настъпили в турската държава като неизбежно следствие от нахлуването в Турция на чуждестранните капитали и от подчиняването на народното стопанство в страната под диктата и контрола на чуждите капиталисти, положението на населението и особено това на селяните се влоши извънредно много, а това още повече за-

сили огорчението и недоволството от непоносимите вече порядки в турската държава.

Това огорчение и недоволство на широките народни маси от порядките в турската държава породиха сред народните маси желанието и стремежа за изменяване на тези порядки, за подобряване положението на народа и за откриване пътя за развитие и преуспяване в бъдеще. Това желание и тези стремежи към по-добър живот и преуспяване родиха борбата на народните маси против турското господство.

Бедните селяни, които съставляваха най-ограбваната и най-потисканата класа в Македония, се стремиха към отхвърляне чифлигарските отношения, освобождаване от чифликсайбийската експлоатация и придобиване парче собствена земя. Те не искаха да бъдат изполчари, аргати и наематели на бейска земя и да работят без отдиш за безделинческия бей, а искаха да имат собствена земя и да се трудят за себе си и своето семейство. За да постигнат това, необходимо беше да бъде изпъден бейт и отнета неговата земя. А бейт — това беше турската власт, турската държава, турското господство. Следователно борбата против чифлигарството и чифликсайбията беше борба против турската държава — за освобождаване от турското владичество и създаване собствена държава. По този начин класовите противоречия в македонското село в онова време се проявяваха външно в борба против турската държава, получавайки национална форма. „Помешниците в Македония (така наречените спахи) — писа Ленин в 1912 г. — са турци и мохамедани, а селяните — славяни и християни. Класовото противоречие се изостря поради това с религиозно и национално.“¹

Македонските селяни страдаха твърде много и от данъчното бреме, чиновническата корупция, издевателствата на органите на властта и разбойническите банди. Пред очите на селянина се рисуваха следната картина на тогавашната действителност: бирникът, който събираше непоносимите данъци, беше турчин; чиновникът, който живееше от постоянните рушвети, изтъргвани от населението, беше също турчин; каймакминът, кадията и жандармът, които по всевъзможни начини потискаха и тероризираха селяните, бяха турци; разбойническите банди, които грабежа и убиваха по селата, бяха съставени главно пак от турци или турчеещи се албанци. Следователно борбата против данъчното бреме, чиновническата корупция, издевателствата на органите на властта и

¹ И. В. Сталин, Марксизмът и национално-колониалният въпрос, София, 1945 г., стр. 297.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, IV изд., т. 18, стр. 368.

разбойничеството се свързваше с борбата против бирника, чиновника, каймакамина и жандарма, т. е. против носителите на държавната власт, против турската държава.

По този начин недоволството от абсолютистичната система на управление в Турция се прелива в борба против турската държава, получавайки национална форма.

Същото явление на преливане социалните противоречия и недоволството от системата на абсолютистичното управление в национална форма се наблюдава и сред другите слоеве на населението в Македония. Така например, разоряващите се и пролетаризиращи се еснафи виждаха своето нещастие в конкуренцията на европейските стоки, големите данъци, корупцията, тежките условия на живот и пр., а всичко това се свързваше с турската държавна система. Интелигенцията беше недоволна, че нямаше достъп в държавното управление и не можеше да преуспява; това беше така, защото чиновническите места се заемаха от турци, които господстваха в държавата. Следователно и за тези важни в онова време за Македония слоеве турската държава препречваше пътя на развитието. Поради това те бяха също врагове на турската държава, стремяха се към ликвидирание турско господство и създаване своя национална държава.

Така класовите противоречия и недоволството от абсолютистичната система в Турция в съзнанието на най-широките слоеве на населението и предимно на селяните-чифлигари в Македония се пречупваха през фокуса на националните противоречия, а класовата борба и главно борбата на бедните селяни против окръжните чифликсайбии получи национален характер: борбата беше насочена против турската абсолютистична държава и турско владичество, за създаване на своя национална държава.

При условията на турския абсолютизъм немислимо беше развитието на тази борба по легални пътища и с легални средства. Султанската власт следеше най-зорко всички прояви и най-малкото недоволство и протест срещу правителството и го потъпкваше и задушаваше най-жестоко. Поради това борбата на македонския народ трябваше да тръгне по революционен път и да се води с революционни средства

Създаване, принципи и дейност на Вътрешната македо-одринска революционна организация

доно-одринска

В края на 1893 г. бяха сложени основите на оная организирана сила, която трябваше да поеме, канализира и ръководи борбите на потиснатите народни маси в Македония — Вътрешната македо-революционна организация.

Първите основатели на революционната организация бяха Дамин (Даме) Груев, Петър п. Арсов, д-р Христо Татарчев, Иван х. Николов, д-р Антон Димитров и Христо Батанджиев. Същите лица влязоха в първия централен комитет на революционната организация. Председател на Централния комитет беше д-р Христо Татарчев и секретар-касиер — Дамин Груев. По своето положение всички основатели принадлежат към прогресивната интелигенция, произхождаща предимно от средните градски слоеве. В това време в Македония още нямаше оформена работническа класа и революционно пролетарско движение. При това положение — отсъствие на оформена и политически активна работническа класа — естествено е, че начело на македонското национал-революционно движение, което по своето социално съдържание беше селско движение, застана група от дребнобуржоазни интелигенти. По-късно, през времето на Гоце Делчев, в ръководството на организацията, особено в средните звена и надолу (окръжни и околийски комитети, войводи и пр.), решително преобладават ръководителите от селски произход и свързани със живота на село.

В 1896 г. в гр. Солун се събира първият конгрес на революционната организация, който с право може да се нарече учредителен конгрес. На него присъстваха между другите Гоце Делчев, Даме Груев, Пере Тошев, Петър п. Арсов, д-р Христо Татарчев, Иван х. Николов, Антон Димитров и др. Това беше първият конгрес, на който участвуват почти всички първи ръководители на организацията и представители от повечето окръзи на Македония.

На конгреса беше направен преглед и преценка на дотогавашната дейност на организацията и обсъдени програмата на организацията и основните положения на нейния устав. Конгресът възложи на Гоце Делчев и Гьорче Петров да изработят устава. На конгреса беше решено разделянето на територията на страната на революционни окръзи с по няколко околии във всеки.

Новият устав на революционната организация, приет на Солунския конгрес в 1896 г., представлява оная основа, която бе създадена от Гоце Делчев и върху която организацията разрастваше като всенародно масово народноосвободително движение на поробеното население в Македония и Одринско. С влизането в действие на новия устав настъпва периодът на Гоцевата Македонска революционна организация.

Съгласно член 1 на Гоцевия устав организацията си поставя за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни еле-

менти в Македония, без разлика на народност и вяра, за „извоюване чрез революция пълна политическа автономия“. Това постановление на устава за политическа автономия става програмно искане на революционната организация. Принципът за политическата автономия на Македония за Гоце Делчев, Гьорче Петров и другите ръководители на организацията се покриваше с принципа за самостоятелна македонска държава. Ръководителите на Вътрешната организация бяха противници на играта на автономия като параван за присъединяване Македония към България или друга балканска държава — игра, която тогава и по-късно усилено и настоятелно се провеждаше било от Македонския външвен комитет на фердинандовите генерали Цончев и Николчев, било от Иван Гараанов, Борис Сарафов, Христо Матов и други действащи в редовете на организацията великобългарски шовинисти и агенти на българската завоевателна политика спрямо Македония.

В член 2 на устава се подчертаваше, че организацията „се бори за премахване шовинистическите пропаганди и национални разпри, които цепят и обезсилват македонското население в борбата против общия враг“. Това постановление на устава беше също програмно положение за дейността на революционната организация, която имаше — имайки пред вид все повече усиливащата се църковно-училищна пропаганда, а по-късно четнически и терористични действия на балканските правителства — изключително важно значение за канализиране борбата против чуждите агенти и домогвания в Македония. Откриването вратите на организацията за всички недоволни македонци, без разлика на народност и вяра, и борбата против шовинистическите пропаганди и национални разпри дадоха на организацията подчертан общонароден, антишовинистически и антиимпериалистически характер и положиха основата на интернационалните традиции на македонското народноосвободително движение.

В член 3 на устава се казва, че организацията „употребява всички средства и усилия за по-скорошното и своевременно въоръжаване на населението с всичко необходимо за едно общо и повсеместно въстание“. Този член от устава ясно определяше пътя, по който вървеше организацията, и средствата, с които тя се стремеше да осъществи поставената цел. Това бяха пътят и средствата на Българския революционен комитет на Васил Левски и на Христо Ботев. Това програмно положение на организацията отричаше „освободителната“ мисия на балканските буржоазно-монархически

правителства и европейските империалисти; организацията разчиташе на своята собствена сила — организираната въоръжена сила на народните маси.

Едно от своите принципи положения организацията изрази в своето название — Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Това показва, че ръководителите отдаваха голямо значение на принципа на вътрешността на революционното движение в Македония. С това се подчертаваше основното различие на Вътрешната организация от всички ония дружества, групи и комитети в чужбина, предимно в България, които обикновено се създаваха по внушение и със средствата на правителствата или се използваха от тях правителства за осъществяване определени политически цели по разширяване тяхното влияние в Македония и подготвяне условията за нейното присъединяване — като цяло или поделена между балканските държави. Принципът на вътрешността се покриваше с принципа на независимостта на революционното движение от балканските правителства и в името на този принцип организацията водил продължителна и жестока борба против настойчивите и брутални домогвания на правителствата от съседните държави и техните агенти да подчинят революционното движение на своите егоистични интереси.

Паралелно с тези основни положения, легнали в устава и програмата, революционната организация в своята практическа дейност провеждаше политиката на защита повседневните интереси и извоюване непосредствени придобивки за населението. В това отношение организацията водил последователна борба против чифликсайбийските изстъпления и експлоатация, като принуждаваше чифликсайбите да напуснат и преотстъпват чифлиците на обработващите ги селяни, против подкупничеството на чиновниците, против разбойническите банди и пр.

Оформяването на тези идейни основи на Гоцевата Вътрешна македоно-одринска революционна организация се извърши под благотворното влияние на българската прогресивна мисъл и специално на Българската социалдемократическа партия, ръководена от Димитър Благоев.

Към средата на деветдесетте години група македонски революционни социалдемократи — Васил Главинов, Вельо Марков, Димитър Мирасчиев, Андон Шулев, Александър Раздолов и други — създадоха македонска социалдемократическа организация в София, която окончателно се оформява през 1896 година под името Македонски революционен социалдемократически съюз. Този съюз представ-

ляваше част от социалдемократическата партия на Димитър Благоев и действуваше в съгласие с партийното ръководство. През този съюз минаха най-видните македонски революционери, като Гоце Делчев, Никола Карев, Вельо Марков, Димо х. Димов и др.

Македонският революционен социалдемократически съюз бе създаден с цел — както се казваше в неговия орган „Революция“ — да се внесе нещо „ново“ в македонското революционно движение и това ново беше да се насандат сред македонския народ идеите на революционния социализъм и да се влияе върху самото национално революционно движение на македонския народ, насочвайки го по демократично-революционен път и предпазвайки го от шовинистическите влияния на балканските правителства.

С пълно право може да се твърди, че прогресивните антинационалистически и антиимпериалистически основи на Вътрешната македоно-одринска организация на Гоце Делчев бяха до голяма степен продукт на благотворното влияние на Македонския революционен социалдемократически съюз и чрез него на Българската социалдемократическа партия на Димитър Благоев.

След Солунския конгрес в 1896 г. македонското революционно движение бързо закрачи напред. На базата на Гоцевия устав започна бързото разрастване на революционната организация. През това време се започна бързо изменение на социалния състав на организацията. Докато през първите години основният елемент на организацията представляваха градската интелигенция и еснафите, след 1896 г. в организацията почнаха да навлизат бедните селски маси. Скоро революционната организация от чисто градска, интеллигентска, както я наричаха някои, се превърна в масова, селска. Стана именно това, за което говори А. В. Сталин — селяните се превърнаха в основната армия на македонското национално революционно движение.

В един период от 5—6 години революционната организация създаде гъста мрежа от комитети и групи във всички градове и села. Цялото мъжко население, способно да носи оръжие, се организираше в групи, десетки, местни чети и пр. На много места се създаваха женски групи. От малките агитаторски групи, които кръстосаха по македонските градове и села, и от прогонените от турските власти активисти на организацията се създаваха първите революционни чети, които постепенно се развиха в мощен революционен инсти-

тут и изиграха крупна роля в македонското народноосвободително движение от онова време.

Революционните комитети, подпомогнати от четите, се превърнаха във фактическа власт на държава в държава, която обхваща всички области на личния, икономическия и политическия живот на македонското население. Селяните се обръщаха към революционните комитети и четите за всички въпроси на своя всекидневен живот — по семейни разпри и спорове за имоти, по лични обиди и всевъзможни недоразумения. Турските съдилища останаха почти без работа, защото не само че населението предпочиташе своя революционен съд, но и защото се ограничиха криминалните престъпления — кражбите, грабежите, измамите, мошеничествата, побойствата и злоупотребленията намаляха до минимум. Приучвайки селяните към бойкотиране турските учреждения и към пасивна съпротива при събиране на данъци и изпълнение на други задължения към държавата, организацията също така приучаваше и възпитаваше селяните да не се подчиняват на беззаконията и да се борят за своите всекидневни интереси. Организацията забрани безплатния труд на селяните в бейските чифлици и поведе жестока борба против злоупотребленията при събиране на десятъка, беглика и другите данъци.

Колкото повече се разрастваше и масовизираше революционната организация, толкова по-малко нейното съществуване и нейната дейност можеше да остане скрити за турските държавни власти. Почнаха да стават разкрития на отделни членове, групи и по-големи организации. Първото разкритие стана в гр. Битоля, където властите заловиха изпратени от Щип бомби; малко по-късно стана разкритие на оръжие в Щипско и след това станаха първите масови арести в Прилеп. По-сериозни разкрития станаха в Радовишко през 1897 г., които повлиякоха след себе си арестуването на 120 души, от които 28 души бяха осъдени на затвор от 3 до 101 година. Последваха „афери“ във Валандово, Щип и редица други градове.

Но най-страшният удар за организацията беше така наречената „Винишка афера“ в Кочанско, разиграла се към края на 1897 година. Търсейки авторите на едно убийство на местен богат турчин, извършено за грабеж от една разбойническа банда, турската полиция откри в село Виница склад с оръжие. Във връзка с това полицията разкри организационната мрежа в Кочанска, Щипска, Кратовска, Паланечка, Кумановска, Малашевска и Радовишка околии. Арестувани бяха 528 души, а други 300 души забягнаха в България. Аресту-

стувания бяха страшно изтезавани, като 5 души бяха убити и други 5 умряха от изтезания, а 10 души бяха изпратени в малоазиатската крепост „Подрумкале“.

След Винишката афера турските власти станаха подозрителни и бдителни. Но и организацията взе решителни мерки и затегна своите комитети и групи. Ликвидирайки последствията от Винишката афера, организацията продължаваше да разширява своята мрежа и да вълича все по-широки маси в революционното движение. С масовото разрастване на организацията, увеличаването на броя и активизирането на дейността на четите бързо зрееха условията за въоръженото въстание, което пропагандираше и организираше революционната организация.

Втора глава

СОЛУНСКО РЕШЕНИЕ ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕ

Положението в революционната организация към 1900-1902 г.

Годините 1901 и 1902 се характеризират не само с масовото разрастване на революционното движение и почти поголовното включване на селяните в революционната организация, но и с все по-засилващото се проникване в Македония на деморализиращото влияние на великобългарската политика на софийския княжески двор и неговите правителства и на пагубната дейност на върховистките агенти от София.

Това влияние и тази дейност бяха проникнали дори в ръководните среди на Вътрешната македоно-одринска организация и даваха до известна степен отражение в борбата против турското владичество. В това време под формалното единство на организацията все повече се кристализираха две противоположни крила: едното крило начело с Гоце Делчев, Гюрче Петров, Пере Тошев, Яне Сандански и други, стоеше искрено на позициите на независимостта на македонското освободително движение и против домогванията на върховистите, за самостоятелна македонска държава и против присъединяването на Македония като цяло или разделена към България или друга балканска държава; другото крило начело с Христо Матов, Христо п. Коцев и други по същество застъпваше великобългарски позиции и държеше за революционната организация по тактически съображения — като „необходим“ етап на борбата за присъединяването на Македония към България.

Групата около Христо Матов се засили особено много с присъединяването към нея в 1900 г. на хората от така нареченото „Революционно братство“ в Солун, създадено от българския учител в Солунската гимназия Иван Гарванов при активното участие на Делчо Колушев, секретар на българския консул в Солун.

Основателите и ръководителите на това „братство“, първоначално наречено „Благотворително братство“, Иван Гарванов, Димитър Мирчев, Христо Тенчев, Антон п. Стоилов — учители, Йосиф Кондов — banker, Самарджиев — книжар, Делчо Колушев — чиновник на българската държава, и други от тази категория, стояха на върховистки позиции и представяха своето „братство“ като „контракомитет“ на Вътрешната македоно-одринска революционна организация¹. Обявявайки се против революционната организация, гарвановци застъпваха политиката на българската екзархия в Цариград, която в дадения момент беше и политиката на българското правителство. „Нищо да не се предприема против турците“, беше техният лозунг — казва проф. Л. Милетич, — а да се засилват екзархията и борбата против униатите.“²

Хората около Гарванов скоро се увериха, че на базата „нищо да не се предприема против турците“ те не могат да се приближат до македонския народ и ще си останат завинаги една мъничка интелигентска групичка без значение и перспективи. По същото време ръководителите на Македонския върховен комитет в София вече бяха тръгнали по пътя на активна намеса във вътрешните работи на революционната организация, опитвайки се да се наложат като единствени ръководители на македонското освободително движение. Това накара Гарванов и хората около него да направят решителен обрат. Те прекръстиха „братството“ в „Революционно братство“. „Позицията им сега бе не против самото революционно движение — пише проф. Л. Милетич, — а против неговите водители, като недостатъчно тактични, много бързи...“³

„Революционното братство“ на Иван Гарванов по същество представляваше лошо замаскирана секция на Македонския върховен комитет в София. Гарванов сам признава в своите спомени, че неговите хора са били в постоянна връзка с върховистите, разпространявали върховистки пропаганден материал и разни окръжни сред населението и пр. „Като пръснахме окръжното между населението — разказва Гарванов за едно окръжно на Софийския върховен комитет, — това ни повдигна в очите на хората, защото всички по-първи хора копнееха да работим в съгласие с България...“⁴

През 1900 г. политиката на българското правителство по отношение на Турция се беше активизирала. В съответствие

¹ Движението отсепм Вардара и борбата с върховистите. Спомени на Христо Куслев, София, 1927 г., стр. 107—108.

² В. „Македонско дело“ от 25. II. 1928 г., стр. 5—6.

³ Там там.

⁴ Спомени на Ив. Гарванов, София, 1927 г., стр. 120—121.

с това се беше активизирала и дейността на Македонския върховен комитет в София: през това време Борис Сарафов и Паприков заминаха за Петроград, за да издействуват подкрепа за едно „движение“ в Македония; Гарванов замина за Цариград и София, гдето води важни преговори с български официални лица и върховистки ръководители; в Солун пристигнаха върховистки пратеници, които отирико предявяваха искания да застанат начело на организацията. В това време върховистите упражняваха всеотрастен натиск за обединяване между Централния комитет на Вътрешната македоно-одринска революционна организация и Солунското „революционно братство“.

Върховистите имаха успех: през септември 1900 г. „обединяването“ стана. Разбира се, това не беше решение на конгрес, за него не бяха питани нито окръжните комитети на организацията, нито даже признатите ръководители на движението: Гоце Делчев, Гьорче Петров (намиращи се в България), Даме Груев (намиращ се в битолския затвор). „Обединяването“ беше извършено само от Христо Матов, д-р Христо Татарчев и Иван х. Николов — хора, които по разбиране и по-нататъшно развитие малко се отличаваха от Иван Гарванов и неговите другари. Заслужава да се отбележи, че след това „обединяване“ за член на Централния комитет от групата на Иван Гарванов е бил кооптиран... банкерът Йосиф Кондов!

По-нататък работите се развиваха тъкмо по желанията на върховистите. В края на януари 1901 г., поради предателство на Сарафовия човек Милан Михайлов, препоръчан лично от Борис Сарафов за работа в Централния комитет на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, в Солун бяха арестувани всички членове на Централния комитет. След изпращането на Централния комитет в резултат на арестите, Иван Гарванов, неговият приятел Димитър Мирчев и Спас Мартинов се самоназначиха за Централен комитет, като Гарванов се самообяви за негов председател...

По този начин неприбуленият великобългарски шовинист и последователен служител на политиката на софийските правителства Иван Гарванов застана — използвайки тежките условия на нелегалността, благоразположението на Христо Матов и неговите приятели, ареста на членовете на Централния комитет и отсъствието от Солун на призваните водачи на освободителното движение Гоце Делчев, Гьорче Петров, Даме Груев — начело на Централния комитет и започна да

играе решаваща роля в ръководството на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Ръководителите на Македонския върховен комитет в София тържествуваха, че отвътре са превзели Централния комитет и чрез него — ръководството на цялата организация.

Иван Гарванов и неговите приятели, взели в свои ръце Централния комитет на организацията, направиха още един решителен похват в своята дейност: при основаването на своята група „Благотворително братство“ те бяха против всякаква революционна борба против турската държава с преименуването на своята група в „Революционно братство“ те възприеха революционната борба, но бяха против ръководителите на организацията, понеже много „бързали“ с въстанието; след като взеха Централния комитет в свои ръце, те вече сами се обявиха за ревностни привърженици на въоръженото въстание и се захва усилено и с всички средства да ускорят неговото обявяване... Гарвановци сега бяха да въстание в най-близко бъдеще, защото по същото време Македонският върховен комитет в София от своя страна подготвяше въоръжени акции с чети, изпращани от България. А цялата тази „въстаническа“ политика беше неразделна част от политиката на фердинандовия двор и българските правителства, които по този начин искаха да упражняват натиск върху турското правителство и да изнудват от него нови позиции за своето влияние и дейност в Македония.

Не може да не се признае, че Иван Гарванов и неговите приятели и инспиратори не срещнаха решителен отпор в своите завършили с успех домогвания да вземат в свои ръце Централния комитет на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. За това има редица причини.

Дейците от Серския и Струмишкия революционни окръзи, които бяха и си останаха най-последователни и непримирими борци против върховизма и гарвановщината, бяха заети в борба срещу явните върховистки пристъпи край границата с България и не можаха да отделят достатъчно внимание и сили за борба против скритите върховистки маневри в Солун. Ръководителите от Битолския революционен окръг, отдалечени от центъра на борбите между организацията и върховистите, не разбираха напълно смисъла и значението на тези борби и затова се държаха сравнително безучастно. Ръководителите в Скопския революционен окръг бяха се увлекли в борба против сръбската пропаганда и поради това подценяваха опасността, която идваше от софийските върховисти.

Някои вътрешни дейци, неизкушени в политическите борби и гледайки доста идеалистично на революционната борба, имаха наивността да смятат, че и хората от върховисткия лагер се въодушевяват от идеализъм и честно желание да работят за освобождението на македонския народ. И затова те винаги бяха склонни към разбирателство и съвместна работа — стига хората около Македонския върховен комитет в София да се откажат от своите нечисти намерения, да дойдат вътре в Македония и да се поставят в разпореждане на организацията, зачитайки и изпълнявайки нейните закони.

Проникването в ръководството на Иван Гарванов и неговите приятели се благоприятствуваше още и от особено тежкото състояние на организацията и нейното ръководство, в което те изпаднаха в 1901—1902 г. в резултат на многобройните арести и преминаване в нелегалност на голяма част от ръководителите: в началото на 1902 г. централното ръководство беше наистина обезглавено и това даде възможност на гарвановци да се обявят за Централен комитет. Най-сетне, не малка помощ за настаняването на Иван Гарванов в ръководството на организацията оказаха Христо Матов, Иван х. Николов и някои други, които идейно и политически не стояха далеч от гарвановци.

Такива бяха обстоятелствата, когато през 1902 г. Иван Гарванов и хората около него започнаха от името на Централния комитет да действуват за по-скорошното обявяване на общо въстание в Македония.

Селунско решение за въстание През ноември 1902 г. Иван Гарванов и Димитър Мирчев, застанали начело на Централния комитет на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, изпратиха писмо до окръжните комитети и до отделни дейци в София, с което искаха мнение „дали да се дига въстание на пролет“ и канеха делегатите на общ конгрес в Солун. Това писмо достатъчно ясно говори, че Иван Гарванов и неговите хора, заставайки начело на революционната организация, преднамерено и решително бяха взели курс на въоръжено въстание, без оглед на външната и вътрешната политическа обстановка, подготовката на населението, мнението на ръководните дейци на организацията и пр.

От спомените на някои видни дейци (Яне Сандански, Христо Чернопеев, Никола Пушкарров¹) се вижда, че с писмото се

¹ Никола Пушкарров — роден в гр. Пирдоп, учител в Скопие и ръководител на Скопския революционен окръг до Илинденското въстание. След въстанието се отдаде на научна работа като почвовед в София.

иска само мнение и делегати за конгреса, но не се е нареждало да се свикат окръжни конгреси, на които да се обсъди предложението за въстание и да се изберат делегати. Знае се също така, че Гарванов и Мирчев не предоставиха на окръжните комитети или конгреси сами да изберат своите делегати, но се обръщаха към ръководителите на околийските комитети или даже към отделни членове на тези комитети и ги канеха на конгрес. Христо Чернопеев казва за делегата от Струмица: „Делегатът не беше и за делегат, ала него намериха, него извикали“.¹ От данните, с които разполагаме, се вижда, че само Серският и Скопският окръзи, преди да пратят делегат, бяха взели мнението на отделните районни комитети. Битолският окръжен комитет първоначално възнамерявал да свика окръжен конгрес, обаче по-късно, кой знае защо, се отказал от това намерение и като делегат заминал един негов член.² За Солунския окръг — нищо не се знае. За Одринския — също. В Битолския, Солунския, Одринския и Струмишкия окръзи никой от легалните или нелегални дейци не беше питан, а просто по искане на Централния комитет някой учител или друг гражданин пристигаше в Солун. Именно такива от никого неизбрани и неопълномощени хора се събраха на 2, 3 и 4 януари 1903 г. в гр. Солун и се обявиха за конгрес на цялата Вътрешна македоно-одринска революционна организация, който взе решение за провъзгласяване на въоръжено въстание през пролетта на 1903 г.

На конгреса присъстваха Иван Гарванов, Димитър Мирчев и Спас Мартинов, които представляваха Централния комитет, без някой да ги е избрал в неговия състав, Христо Коцев и Тодор Лазаров — като „заслужили дейци на народното дело“, делегатите Велко Думев, учител — Одрински район, Лазар Димитров, учител — Серски район, Иван Ингилитов, учител — Струмишки район, Лозанчев, търговец — Битолски район, Георги Варналиев, учител — Радовишки район, Христо Влахов, търговец — Кукушки район, Иван Сапунаров, учител — Солунски район, Хърлев, учител — Гевгелийски район, Димитър Занешев, търговец — Воденски район, Тодор Пейков, учител — Велешки район, Димитър Ганчев, учител — Скопски район. Присъствуваше и Никола Петров, учител — от „Цариградски район“, макар че в пределите на революционната организация такъв район не съществуваше. Поканени бяха и делегати от Щип и Тиквеш, обаче

както се казва в протокола на конгреса, властите им попречили да заминат. В протокола се казва, че „при цялата голяма важност и значение на конгреса, Централният комитет не можа да извика представители и от други райони поради голямата бдителност на полицията и възможната опасност от откриването му“. А броят на районите, от които не са били извикани представители, е три пъти по-голям от броя на тези, които случайно са имали представители в Солун.

Веднага се хвърля на очи, че от някои революционни окръзи присъства само по един делегат (Битоля, Одрин, Сер), а от други — по няколко (Солун — 4, Скопие — 2, Струмица — 2). Както се вижда от спомените на някои дейци, делегатите от Битолския, Одринския и Серския окръзи при гласуването имат само по един глас, докато Солунският окръг например, който беше представен от четири делегата, при гласуването има четири гласа. А ако се пресметне по околии — всяка околия да има свой представител — излиза, че присъстващите са представлявали една трета от всичките околии в Македония.

Много характерен бе социалният състав на делегатите: трима от делегатите бяха търговци, а всички останали — учители в по-големите градове на Македония и Одринско. В конгреса не участваха Гоце Делчев, Пере Тошев, Гьорче Петров, Яне Сандански, нямаше нито един от нелегалните дейци, както и нито един от дейците в селата. И затова Пандо Кляшев недоволно казва: „Конгресът наистина се е състоял в Солун, но той не е бил окръжен, нито общ македонски конгрес, както е трябвало, а е бил конгрес на няколко градски ръководители и учители, слабо запознати отблизо със състоянието на работите. От град Кукуш е имало един представител, от цяло Битолско пак един, и то пак градски ръководител“.³ При това положение с право делегатът Лазар Димитров казва: „Конгресът по своя състав беше незаконен“.⁴

В конгресния протокол инициативата на Иван Гарванов и Димитър Мирчев е обосновавана по следния начин: „Централният комитет, като взе пред вид особеното положение на страната, изключителните условия, в които е поставена организацията след провъзгласяването от Върховния македонски комитет на Джумайско-Петричкото въстание, като съобрази, че организацията я грозят нови опити за въстание, опустошаване и деморализиране на нови райони, като взе пред вид изияването

¹ Движението отсам Вардара и борбата с върховистите, София, 1927 г., стр. 67.

² Пандо Кляшев, и. с., стр. 107.

³ Пандо Кляшев, и. с., стр. 106—107.

⁴ Към борбите на Югозападна Македония, София, 1926 г., стр. 108.

желание от някои райони за едно общо съвещание, най-сетне, като взе пред вид разположението и интереса на европейската дипломация към народното ни дело, реши да свика конгрес от представители на окръжните и по-важните околийски райони за обсъждане на всичко това¹.

Конгресният протокол не съдържа данни за хода на обсъжданията. За мненията на отделните участници в конгреса, може да се съди от спомените на някои от тях. Така, Велко Думев, който представляваше Одрински окръг, съобщава: „Изложенията на делегатите за състоянието на представляваните от тях райони установиха, че не всички революционни окръзи на ВМОРО бяха подготвени удовлетворително по дух и с оръжие. Сега си спомням, че такива бяха изложенията на серския делегат (Л. Димитров) и на одринския (В. Думев)². Кекто разказва Н. Пушкиров, същите директиви били дадени и на скопския делегат, тъй като Скопският окръг бил най-неподготвеният. Според Хр. Коцев, в цяла Македония, с изключение на Битолския окръг, чийто делегат Лозанчев бил „най-многодаден по въпроса“ за въстанието, организацията не била готова за повсеместно и масово въстание³.

На участниците в Солунския конгрес беше известно и отрицателното отношение към обявяването на въстание през пролетта на 1903 г. на Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, М. Герджиков, Хр. Чернопеев и други дейци, намиращи се тогава в София. На състоялото се съвещание в София болшинството от дейците се изказа против предложението за въстание. „...С подавящо болшинство се реши — разказва Гьорче Петров — да се съобщи в Солун от името на всички присъстващи, че сме против взетото (от Гарванов и Мирчев — Д. К.) решение за въстание⁴. Въпреки това, събраните в Солун решиха обявяването на въстанието през пролетта на 1903 г.

Твърде оскъдният текст на протокола на заседанието така представя вземането на решението за въстание:

„Поради тясната връзка и зависимост на всички предстоящи за решаване от конгреса въпроси с въпроса за едно близко въстание, по общо желание на членовете, председателят поиска всеки представител да изложи състоянието на всеки район, отгдето да се съди по-нататък за въпроса за въстанието.

¹ „Вестник на вестниците“ от 2 август 1918 г.

² В. Думев, сб. „Илинден“, 1926 г., стр. 111.

³ Хр. Коцев, сб. „Илинден“, 1921 г., стр. 45.*

⁴ Гьорче Петров, Спомен, София, 1927 г., стр. 157. Гьорче счита, че решението за въстанието е било взето от Гарванов и неговите хора още през есента на 1902 г., т. е. още преди Солунския конгрес.

След това председателят (Иван Гарванов — Д. К.) постави на разискване въпроса: трябва ли да има въстание на пролет? Сериозни и дълги разисквания се почнаха отстрана на всички членове, разкриха се и се обсъдиха всички страни на въпроса. Разискванията продължиха и на другия ден, 3 януари. След като се намери въпросът напълно изчерпан, пристъпи се най-сетне към гласуване и всички единодушно гласуваха в положителен смисъл. Това стана на 3 януари, на единадесет часа и двадесет минути преди обед, минута свещена и съдбоносна за един петвековен роб. Дано тя, изходяща от мрачното минало, озари бъдещето с щастие на страдалческия народ! Това бе общ сърдечен клик на членовете, които решаваха съдбата на народа. Разискван бе и въпросът какво трябва да бъде въстанието, частично или повсеместно стратегическо, реши се да стане повсеместно-стратегическо. Направи се още един преглед на действащите понастоящем войводи и колко такива са още потребни за деня на въстанието, за да вземе акт от това Централният комитет за по-нататъшно разпореждане. Постави се на разискване въпросът за начина на действане в големите градове.

Заседанието продължава до четири и половина часа и продължи на другия ден, 4 януари, от четири часа след пладне до пет и половина, когато се призна за закрито със сърдечни благопожелания.⁵

Това е всичко. „Така протоколярно редактиран, този документ представлява само един скелет без плът и кръв“⁶, който не дава никаква представа за това, което е било изнесено и разисквано на заседанията.

Най-непримирим и настойчив привърженик за обявяване на въстание през пролетта на 1903 г. беше Иван Гарванов. Като не вярваше в силата на масовото въстание и провеждайки политиката на върховистите, той убеждаваше участниците на конгреса в сигурна външна намеса в полза на Македония. Според свидетелството на Лазар Димитров, Гарванов заявил на конгреса: „Френският посланик в Цариград се изразил, че ако стане едно движение в Македония, сигурно ще се дадат широки правдини на населението. Ако две седмици издържим във въстание, България ще отвори война“. Когато определихме дата на въстанието — около края или средата на август, — ние се водемме от съображения, изказани от Гарванов: да се събере жътва в България и войската в България да може

⁵ Хр. Силяков, Освободителните борби на Македония, т. I, София, 1933 г., стр. 199.

да се снабди със шинели, защото щяло да настъпи зима".¹ Също и Хр. Коцев признава, че ония, които са настоявали за въстание, са се ръководили от желанието то „да стопи онзи леден егоизъм на дипломатията или да предизвика намесата на България“.²

В протокола на заседанията се говори, че „всички единодушно гласуваха в положителен смисъл“, т. е. за обявяване „повсеместно-стратегическо“ въстание през пролетта на 1903 г. За характера и значението на това „единодушие“ Христо Силянов пише:

„Единодушието е само формално и за неговото постигане спомогнаха други странични обстоятелства и съображения. Най-голяма роля изигра страхът от „нови опити за въстание“, като Джумайското, и от „опустошаване и деморализиране на нови райони“. Делегатът Хр. Коцев пише: „Председателят на конгреса Ив. Гарванов докладва, че са били заповени възвания, изпратени от върховистите, с които се караше населението да се готви на пролет за още по-голямо въстание. Това изненада всички делегати на конгреса, които с очите си видяха тия възвания.“

Касавеше се наистина само за „съгласието на всички делегати да се присъединяват към мнението на Централния комитет и на битолския делегат, споделяно от болшинството на конгреса“. Решително против въстанието се обяви само серският делегат Л. Димитров, но накрая и той се присъедини към общото мнение.³ Скопският делегат Дим. Ганев, изпратен с директива да действа за отлагане на въстанието „поне с една година“, също подписа, понеже „и други подписаха“.

Най-важният аргумент против въстанието — липса на достатъчно оръжие в повечето райони — бе до известна степен обезсилен от уверенията на Гарванов, че в скоро време ще станат крупни доставки, както и от надеждата, че при общо въстание четите от България ще прехвърлят значително количество пушки и други материали.⁴

¹ „Към борбите в Югозападна Македония“, стр. 109.

² Хр. Коцев, ц. с., стр. 45.

³ Към борбите в Югозападна Македония, стр. 108—109. Л. Димитров разказва в своите спомени: „Нямаше опозиция: единички аз бях опозиция и затова конгресът се проточи два дена. Аз бях против — първо, защото и нашият район, Серският, не беше подготвен за въстание, а, второ, че и други не са подготвени; второ, защото, смятах момента неблагоприятен; други като Ламсдорф изрично беше се изказал против въстанието. Освен това аз бях отнапред изложил на Сандански, на Делчев и др., които бяха против... Най-сетне се реши и мене не накарваха да подписам протокола, в който се мотивира нуждата от въстание.“

⁴ Хр. Силянов, ц. с., стр. 200—201.

Така, с празни обещания, дезинформация и даже шантажи за предстоящо върховистко „въстание“ Гарванов успя да наложи „единодушното“ решение на Солунското съвещание за обявяване въстание през пролетта на 1903 г.

Анализирайки цялата дейност и поведението на Гарванов и хората около него в Солунското съвещание, ние виждаме през нея да минава като червена нишка чуждото влияние и принуждение. Преди да направи каквато и да е значителна крачка, Гарванов винаги се съвещава с българския консул в Солун Шопов и с неговия секретар Колушев, с екзарха в Цариград и с генерали и министри в София. И в случая с прокараване решението за обявяване въстание през пролетта на 1903 г. Гарванов беше изразител и изпълнител на също такива чужди внушения.

Гарванов не среща съпротива в конгреса. Това се обяснява с обстоятелството, че всички делегати по своето социално положение и политически разбирания бяха лесно податливи на гарвановата идеология. Освен това примерът с освобождаването на България бе пресен и надеждата в идеализираната българска държава бе извънредно голяма, за да подхранва в хората от слоя на делегатите мисълта за освобождаването на Македония с помощта на Русия, България или друга държава.

Вътрешно и външно положение на Турция в навечерието на въстанието

В агитацията на Гарванов и неговите приятели за обявяване въстание в най-близко време играеше изключително голяма, решаваща роля твърдението, че при едно въстание непременно и веднага ще последва намеса в полза на македонския народ от страна на великите държави или даже въоръжена помощ от страна на българското правителство. Към този аргумент за уж безусловна външна намеса гарвановци прибегваха винаги, когато трябваше да се преодолее най-упоритата съпротива на отделни македонски дейци против така настойчиво прокараваното решение за въстание през пролетта на 1903 г.

Наистина, отношението на външните държави и вътрешните обществени сили в турската държава към едно въстание в Македония беше от голямо значение. Подготвяното въстание в Македония трябваше да се развие при дадена вътрешна и външнополитическа обстановка, от която зависеше — при съществуващите тогава условия — успехът или неуспехът на въстанието. Особено важно беше да се очертаят всички ония политически и обществени фактори, които

биха се противопоставили и противодействували на въстанието. Затова ръководителите на организацията трябваше да държат сметка за тази обстановка и да се съобразяват с нея в своята дейност и по-специално при вземането на решение за въстание през пролетта на 1903 г.

Какво беше вътрешното положение в Турция? Отговорът на този въпрос трябва да подсказже — дали македонският народ можеше да намери тогава съюзници в борбата си против турския абсолютизъм и по-специално — съюзници в предстоящото въстание.

През първите години на XIX век положението в Турция беше извънредно лошо. Последствията от Мухаремската реформа — подчиняване на турския финансов и стопански живот под контрола на чуждестранния капитал, реорганизиране държавния апарат и армията, увеличаване разходите на държавата за изплащане стари и нови дългове, издържане раздутия и корумпиран чиновнически апарат и пр. — влошиха още повече положението на трудещите се и засилиха недоволството сред масите срещу турския абсолютичен режим.

Това обаче не доведе до изникването и развитието на едно революционно движение, което да обхваща по-широки кръгове на многонационалното население в Турция. Напротив, турските управници продължаваха умело да използват наличието на много националности в Турция като важен фактор за своето господство.

В сравнение с числеността на инородното население, чистите турци представляваха малцинство. Обаче с по-голямата част от тези инородци турците имаха здрава връзка — за времето и условията тогава много силна — религията. Турските управници доста сполучливо използваха противоречията между мохамедани и немохамедани. Те умело използваха мохамеданите-нетурци, надъхваха ги с религиозен фанатизъм и ги опълчваха срещу немохамеданското население.

Най-тежко бе положението на арменците в Мала Азия. Икономическите условия, при които те живееха, бяха не по-добри от тези в Македония. И там съществуваше чифлигарство. И при тях съществуваше национално, политическо и културно безправие. Арменците бяха изложени на постоянни нападения, ограбвания и убийства от страна на разни кюрдски племена. Затова арменците по-рано отпочнаха въоръжена борба. Още през лятото на 1894 г. имаше голямо въстание в Битлиския и Ванския вилаети.¹ Въстанието беше потушено с формено

¹ Битлиският и Ванският вилаети се намират в най-източната част на Азиатска Турция, западно и източно от езерото Ван.

клане. През 1895 год. в Цариград станаха големите арменски демонстрации, които също завършиха с голямо клане. През 1896 г., след нападението от страна на арменски революционери на „Банк отоман“ в Цариград, последва ново клане.

Но арменските революционери бяха тръгнали по пътя на едни терористически акции и практически отричаха масовото въстание — след неуспялото такова през 1894 г. — като средство за освобождаване на арменския народ. Някои македонски революционери имаха допир с отделни арменски революционери, но само за извършване отделни терористически акции, но не и за създаване здрави организационни връзки и взаимодействие за обща масова борба против общия потисник. Затова и в навечерието на Илинденското въстание никой не мислеше за една обща повсеместна въоръжена и масова акция на арменци и македонци.

Но ако македонският народ не можеше да се надява на реално съдействие във въстанието от страна на арменската организация, още по-немислимо бе да се чака това от другите националности, защото всички те бяха далече от един освободителен подем. Гърците, които населяваха малоазийското крайбрежие, островите и др., поради обстоятелството, че живеяха най-вече по градовете и се занимаваха с търговия, посрещничество и пр., не чувстваха така силно икономическия гнет на турския режим и се отнасяха враждебно към едно революционно движение и своето освобождение очакваха от Гърция.

Още по-малко може да се говори за съвместни действия с албанците, разните арабски племена в Мала Азия, като кюрди, сирийци, араби и пр. Наистина, положението и на тези националности не беше много по-добро от това на християните: в Албания и Косово процъфтяваше бейският феодализъм и селското население денонощно работеше за бейовете; заседналите арабски племена също бяха в робска зависимост от чифликсайбитите, а бедуинските арабски племена се изразждаха от глад и скитничество. Но всички тия народи все още бяха омагьосани от религията и сред тях липсваше и най-малко съзнание за истинската причина на тяхното мизерно положение и, настроени от турските власти, те се нахвърляха срещу християните, смятайки тях за виновни.

Някои арабски племена въстанаха против турското владичество. Обикновено тези въстания се обуславяха не толкова от съзнанието за неоправданото положение на народните маси, колкото от амбициите на разните водачи или от верски конфликти със султанската власт, а много често тези въста-

ния се предизвикваха от западните империалисти и служеха за разширяване влиянието на последните в Близкия и Средния изток.

В навечерието на въстанието в Македония не съществуваша признаци за активизиране и на младотурското движение, което по-късно стана носител на известния младотурски преврат.

Следователно, въпреки финансовата и икономическа разруха, въпреки безправиято и недоволството на трудещите се в турската държава, македонският народ нямаше дейни съюзници и не можеше да разчита на подкрепа за своето въоръжено въстание.

Външнополитическото положение в навечерието на въстанието се характеризираше с това, че всички велики сили тогава се стремяха да запазят целостта на турската държава и бяха против всякакви събития, които биха наложили разпадане на Турция и следователно биха поставили на дневен ред въпроса за поделение наследството на „болния човек“.¹ А въпросът за „болния човек“ беше много важен за империалистите, защото със съдбата на „болния човек“ беше свързана и съдбата на Средния изток. А империалистите още не бяха готови за поставяне този въпрос на дневен ред.

За царска Русия македонското движение беше българско правителствено движение. Царските дипломати в Петербург смятаха, че всяко въстание в Македония се инспирира и използва единствено от българското правителство. А царските управници не желаеха да поощряват домоганията на българското правителство, защото в София господствуваше Фердинанд, когото подозираха в тесни връзки с Австроунгария — това е едно, и друго — защото те искаха да откъснат Сърбия, проявявайки благоволение към нея, от влиянието на Австроунгария — главната съперница на царска Русия на Балканите, и да я подчинят на своята политика. Най-сетне, нагряващият руско-японски конфликт в Далечния изток налагаше за царска Русия нуждата от мир и спокойствие на Балканите. Всичко това предопределяше отрицателното отношение на царското правителство към въстанието в Македония.

Австроунгария, за която македонската революционна борба се представяше също така като инспирирано от София анексионистично движение, също беше против всяко въстание в Македония. Дълбоката причина за това

¹ „Болният човек“ — така наричаха в онова време печатът турската държава и поради тежкото и икономическо, финансово и политическо състояние.

се криеше в анексионистическите стремежи на самата Австроунгария спрямо Европейска Турция. Виенските империалисти имаха скроен план: през Босна, Херцеговина, Санджака¹ и Вардарската долина — към Солун. Затова те противодействаха на влиянието на българското правителство в Македония. Тук се крие коренът на думите, казани по-рано от австрийския министър на външните работи граф Калинки пред Ив. Ев. Гешев и митрополит Климент: „Не мислете никога за Македония; ако вие някога отидете там, Македония ще стане гробница на вашата независимост“. И смятайки, че революционното движение в Македония улеснява проникването на българското правителство в страната, още повече, че в навечерието на Илинден в България на власт беше русофилската партия, Австроунгария беше против всяко въстание в Македония.

Германия имаше особена политика спрямо Турция: тя бе ревностната крепителка на „болния човек“. За това тя имаше своите добри основания: поддържайки целостта на турската държава, германските империалисти мирно проникваха от султана концесия след концесия и сигурно проникваха в Мала Азия. Като резултат на тази политика беше и построяването на Багдатската ж. п. линия, която после улесни проникването на германския империализъм в Средния изток. При това положение Германия беше против всяко движение, всяко въстание, насочено против целостта и интересите на Турция.

Политиката на Франция спрямо Македония се определяше преди всичко от нейното отношение към Русия. Тя беше принудена да върви с Русия поради своите големи интереси в самата руска империя: френските капиталисти бяха главните кредитори на руската индустрия. Същевременно Франция по силата на известните капитулации имаше големи привилегии и материални изгоди в Турция. Постоянните размирици пречеха за тяхното правилно използване. Затова тя бе наклонна към въвеждането на известни реформи в Турция. Но тези реформи трябваше само да предотвратят едно въстание, а не и да дадат свободи и права на македонския народ. Оттук следваше становището на френското правителство против въстанието в Македония.

За Англия от особено и решаващо значение тогава бяха предстоящите събития в Далечния изток, още повече, че през 1902 г. тя бе сключила съюз с Япония. Затова, ча-

¹ Санджак — има се пред вид Новопазарският санджак (сърџак).

кайки изхода от подготвящата се руско-японска война, английските дипломати искаха на Балканите и специално в Македония да има мир и спокойствие.

От казаното до тук следва, че в навечерието на въстанието всички европейски велики сили имаха интереси, които бяха далече от това — да създадат благоприятно отношение към едно въстание в Македония. Следователно, свършено лъжливо и измамническо беше твърдението на гарвановци, че външнополитическото положение било благоприятно за едно въстание в Македония и че европейските велики сили непременно щели да се намесят в полза на македонския народ.

Отношението на буржоазно-монархическите правителства в София, Белград и Атина към подготвяното въоръжено въстание в Македония се определяше от тяхното отношение към македонския въпрос и Македония. За тях Македония представляваше само обект за завладяване. Следователно всяко движение сред македонския народ, което отиваше в разрез с тази традиционна политика на трите балкански правителства, се посрещаше враждебно. При това положение всяко въстание на македонския народ, което имаше за цел извоюването на автономна Македония, се посрещаше от управляващите класи в София, Белград и Атина отрицателно и враждебно.

Що се отнася до българското правителство, то си служеше с „въстание“ за упрежняване натиск върху турското правителство с цел да изтръгне някоя и друга придобивка за своята политика. То имаше интерес от едно въстание и през 1903 г., като се надяваше да подкрепи с него мисията на Гр. Д. Начович в Цариград — мисия, единствената цел на която беше да иска от турското правителство нови отстъпки за българските интереси в Македония. Но българското правителство беше решителен враг на едно македонско въстание в името на автономна Македония.

Следователно и балканските правителства нито в онова време, нито по-късно не са хранили никакви добри намерения към освободителните борби на македонския народ и не са мислили да му се притекат на помощ. Българското правителство, с чието име гарвановци така много спекулираха, съвсем не мислеше и в онова време не беше в състояние да се намеси с оръжие в полза на македонския народ. То наистина имаше нужда от въстание в Македония, но само като оръжие в дипломатическата игра с турското правителство, за изкуждане едни или други облаги за своите егоистични интереси.

Несъгласие на ръководни дейци на организацията с решението за въстание

За Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Яне Сандански и другите видни ръководители на Вътрешната македонско-одринска революционна организация беше свършено ясно, че нито политическата обстановка в Турция, на Балканите и в Европа, нито техническата подготовка на организацията и населението благоприятстваха за повсеместно масово въстание в Македония. На ония, които твърде много се обдържаха от една успешна за Македония външна намеса, Гоце Делчев говореше убедително: „И практически съображения ни налагат да водим борбата с най-голяма икономия на средства и сили. Ние не сме сигурни, че като предизвикаме турците на плен и опустошение, непременно ще предизвикаме и намесата на великите сили. А не сме сигурни още, че даже и ако последва една европейска намеса, непременно ще ни се даде и нещо, което достатъчно би оправдало една крайна жертва“.¹

Затова именно още на предварителното съвещание на вътрешните дейци, намиращи се в София, станало в края на 1902 г. във връзка със запитването на Централния комитет в Солун по въпроса за вземане решение за въстание в близко бъдеще, гражданното мнозинство — начело с най-авторитетните и най-заслужилите дейци на организацията: Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев и други — се явява решително против замисленото от гарвановци въстание. Говорейки за резултатите от разискванията в това съвещание, Гьорче Петров разказва в своите спомени: „В резултат (на разискванията — Д. К.) с подавящо болшинство се реши да се съобщи в Солун от името на всички присъстващи, че сме против взетото решение за въстание (има се пред вид взетата от Гарванов ориентация към близко въстание — Д. К.). Борис (Серафимов) и Славо (Копачев) наглед се съгласиха (гласуваха против). Останаха само Матов, Татарчев, х. Николов и още един-двама, които гласуваха за въстанието. Бидокиме натоварени аз и Матов да пишем писмото. Аз поисках той и аз да съставим по отделно проекта за отговора. В събранието моята редакция, по-пряма и по-решителна, се прие и се изпроводи в Солун като мнение на тукашните представители на организацията.“²

Но Гарванов и хората, събрани от него на конгрес в Солун, грубо игнорираха меродавното становище на най-видните създатели и ръководители на организацията и поднесоха

¹ П. К. Яворов, Гоце Делчев, София, 1904 г., стр. 86—86.

² Спомени на Гьорче Петров, съобщава Л. Милетич, София, 1927 г., стр. 137.

на македонския народ, на революционната организация и нейните ръководители, Солунското решение за обявяване въстание през пролетта на 1903 г.

Това решение беше посрещнато от грамадното мнозинство на по-изтъннатите организационни дейци с разочарование, недоволство и протест. „Съобщиха — разказваше Сандански за Серския революционен окръг, — че в Солун се решило да има въстание. Това беше цял гръм върху мене... Казаното известие морално ни уби; друго мислехме за организацията, друго агитирахме, а съвсем друго излизаше... Просто плапахме.“¹

Ръководителят на Струмишкия революционен окръг Христо Чернопеев разказва в своите спомени: „Като ми съобщиха това (Солунското решение за въстание — Д. К.), аз се залудих.“² Когато вестта за Солунското решение достигна до ръководителите на Скопския революционен окръг, тези последните, според думите на Никола Пушкар, съобщили на Гарванов: „Възмутени сме от това решение, защото не сме готови и е дори немислимо да се дига тук въстание“.³ Даже и в Битолския революционен окръг, където подготовката за въстание беше по-напреднала и където вътрешнополитическото положение беше най-изострено, реакцията към Солунското решение беше отрицателна.

Най-силно тази реакция се прояви на окръжния конгрес в Смилево. „Взетото в Солун решение за въстание се осъждаше — разказва Славейко Арсов. — ... Болшинството от делегатите недоверчиво гледаше на въстанието; не можели да си представят като какво ще излезе от него и затова се колебаеха да вземат решение“.⁴ Даже и Пандо Кляшев, който тогава беше попаднал под влиянието на Борис Сарафов, съобщава, че „някои от присъстващите делегати категорично заявиха, че няма да вземат участие в планираното въстание, защото не искали да водят народа на касапиница... И когато стана въпрос да се обясни защо преди да се вземе мнението на отделните районни ръководители се взе решение в Солунския конгрес за въстание, Лозанчев (представител на Битолския революционен окръг в конгреса — Д. К.) не можа да даде пряк и съществен отговор“.⁵

¹ Движението отснем Вардара, стр. 32.

² Там там, стр. 67.

³ Там там, стр. 155.

⁴ Славейко Арсов, и. с., стр. 82.

⁵ Пандо Кляшев, и. с., стр. 113—114.

Даже и Борис Сарафов, изправен пред действителното положение в Битолския революционен окръг, беше принуден да признае: „Това се вижда, че народът не е подготвен за борба и грях да ви е на душата, че ще опропасти народа... Знайте, че въстанието е прибръзало и то по-скоро е едно престъпление, отколкото дело на сполука“.¹

Със същото категорично неодобрение и осъждане беше посрещнато решението на Солунския конгрес от болшинството на ръководителите на революционната организация, намиращи се в София.

Иван Гарванов и Велко Думев пристигнаха към средата на януари 1903 г. в София с цел „да свикат на съвещание намиращите се там нелегални и видни дейци и да се постараят да ги убедят с доводите, които убедили и делегатите в конгреса във взетото от последния решение“. На това съвещание присъствуваха Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Христо Матов, д-р Христо Татарчев, Иван х. Николов, Петър Сарафов, Славчо Ковачев, Михаил Герджиков, Сава Михайлов, Вълчо Антонов, Никола Наумов, Димитър Стефанов и др.

„Сред горно мълчание — съобщава присъстващият на съвещанието Христо Силянов — се прочете обстойното писмо на Централния комитет, в което се изреждаха познатите съображения в подкрепа на солунската теза. Съсредоточена мъка свиваше душите. Едва сдържан гняв святкаше в очите на някои. Като че ли се кавеше не за она многообленуван свещен акт, който ще донесе свободата, а за едно предумишлено престъпление спрямо Македония...“²

Иван Гарванов и Велко Думев не можаха нито да преодолеем неодобрението, нито да дадат никакви вразумителни мотиви за своето решение за въстание през пролетта на 1903 г. На всички възражения отстрана на грамадното болшинство от организационните ръководители, намиращи се в София, Гарванов отговаряше, че решението било безвъзвратно, защото в „Битолско не можели да чакат, така че най-късно през април или началото на май ще се обяви повсеместно въстание“.³

Христо Силянов така характеризира двете противоположни тези, развити в съвещанието.

„Христо Матов, претеглил всички съображения за и против, разрешил, може би, отдавна за себе си мъчителната дилема, защити твърдо солунската теза, като я подкрепи и с

¹ Там там, стр. 114.

² Хр. Силянов, и. с., стр. 202.

³ Борис Сарафов, и. с., стр. 77.

нови аргументи. Д-р Татарчев и мнозина други се изказаха в същата смисъл: за въстание. Между тях бях и аз. Пледоарията на Солунското решение страдаше наглед от една нелогичност: признавахме общата неподготвеност, а искахме въстание. Исках го и аз, но без следа от възторг и без всяка илюзия за бляскав край — като единствен изход от фаталното стечение на събитията...

Против солунската теза въстанаха всички, които вътре и тук бяха пряко ангажирани в борбата против върховизма. Изпратени полемисти в тая разпра, те развиха пред нас цяла една стройна теория и я защитиха красноречиво, с помощта на една необорима наглед аргументация.

Тези дишавци с пристрастие думи на Христо Силянов все пак са ясно доказателство за безпомощността на привържениците на въстанието „без следа от възторг и без всяка илюзия за бляскав край“ и за необоримостта на позицията на Гоце Делчев, Гьорче Петров и други, съставляващи мнозинство в съвещанието.

Обобщавайки отношението на Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Яне Сандански и другите изгнати дейци на революционната организация към Солунското решение за обявяване въстание през пролетта на 1903 г., трябва да подчертаем, че то бе основано не само върху разглеждане състоянието на организацията и на техническата подготовка за въстание, но и върху по-дълбокия анализ на съотношението на силите в Турция и политическото положение на Балканите и Европа.

За Гоце Делчев и неговите другари беше ясно, че в проектираното въстание македонското население ще бъде само и че македонските въстаници сами ще трябва да воюват против въоръжените сили на турската държава. В самата Турция нямаше ония сили — нито работническо движение, нито прогресивни буржоазни елементи, — които биха могли да окажат помощ на въстаналия македонски народ. В балканските страни също нямаше силна работническа класа, която единствена би могла да подпомогне борбата на македонското население, а балканската буржоазия и нейните правителства в София, Белград и Атина се отнасяха враждебно към освободителните борби на Македония. Най-после, европейските империалистически правителства се стремяха всячески да запазят равновесието на Балканите и не хранеха никакви симпатии към революционните борби на македонския народ.

Изхождайки от тази отрицателна позиция към вече взетото решение за въстание, Гоце Делчев, Пере Тошев, Сава Ми-

хайлов и много други организационни дейатели, намиращи се по разни причини в България, заминаха за Македония, за да могат на самото място да вземат мерки за отменяване — или най-малко видоизменяване — решението за обявяване въстание. С тази цел Гоце Делчев отиде и в Солун, за да обсъжда въпроса с Даме Груев, който току-що се беше завърнал от затвора в Подрумкале. Същевременно и върховистките привърженици на въстанието, като Сарафов, Давидов, Папанчев и други, се оказаха в Македония. Генерал Цончев в София беше мобилизирал всички върховистки чети и на части ги пращаше в Македония със задача да агитират и подготвят провеждането на решението за въстание.

Скоро стана ясно и на Гоце Делчев, и на другите организационни дейци, противници на Солунското решение, че връщане назад беше невъзможно: решението на Солунския конгрес, провокаторската дейност на върховистите, които бяха успели да проникнат дори в Битолския революционен окръг, непрестанната пропаганда и подготовка за въстанието, разрастваният брой на четите, репресиите на турците — всичко това беше изкуствено създадено една въстаническа психоза. При една подобна въстаническа психоза агитацията за въстание, особено такава, каквато се водеше от върховистите, безогледна и демагогска, не можеше да остане без ефект.

В резултат на всички тези фактори, повечето от които бяха от субективен характер, наистина към средата на 1903 г. положението беше твърде натегнато и трудно удържимо: нелегалната дейност беше взела широки размери и вече се водеше открито и за нея знаеха и жени, и деца; цели села вече се „покръщаваха“ явно посред бял ден и населението почти изцяло се вмъкваше в работа за делото: четнишкият институт се наду до големи размери и беше станал всемогъщ фактор в организацията: сблъскванията с турския аскер, провалите и „аферите“ зачестиха твърде много. Положението можеше да се удържи и да не се излее в частични и пако-стни избухвания само от авторитетната и дисциплинирана организация и нейните стари, верни и изпитани дейци.

Ако при това положение първите дейци на организацията биха продължавали да се съпротивляват против всякаква въоръжена акция — това значеше те да изпуснат положението из ръцете си и да дадат воля на стихийността и на върховистките провокации. Затова необходимо беше да се овладее положението и чрез една гъвкава тактика да се смекчат последствията от едно ненавременно и неподготвено повсеместно въстание.

Гоце Делчев ясно схващаше тази сложна и отговорна обстановка и напегна всички сили за намиране изход от нея. С тази цел той веднага обиколи редица околии, свика съвещания, съветва се с активни ръководители. Навсякъде той срещна огорчение и дезориентация, предизвикани от известието за решението на Солунския конгрес за обявяване въстанието през пролетта на 1903 г.

След обиколката в Серския и отчасти в Струмишкия революционен окръг, Гоце Делчев се среща с Даме Груев в Солун. При срещата Гоце успя да докаже на Даме нецелесъобразността на едно повсеместно масово въстание във всички революционни окръзи. Тогава беше уговорено, че само в Битолският окръг ще се проведе по-масова революционна акция, а в другите окръзи ще се засили терористичната дейност.

С това трябваше да се даде едно разрешение на наистина натегнатото положение, което да причини най-малко зло и да даде възможната най-голяма полза. Това решение, което трябваше да предотврати едно разпадане на организацията и деморализиране на населението, можеше да бъде една крупна революционна акция във формата на частично въоръжено въстание, макар и със съзнанието за неуспех.

По такъв начин въстанието, макар и ограничено само в Битолския революционен окръг, беше наложено на организацията, и нейното ръководство беше принудено да го приеме — да го приеме, за да го канализира и ръководи.

И действително, всички ръководители на организацията заминаха по своите места — без Гоце Делчев, който беше убит в село Баница, Серско, и застанаха начело на въстанието македонски народ. Доколкото беше решено въстанието да има по-масов характер само в Битолския окръг, особено внимание беше обърнато на подготовката на организационните сили в околните на този окръг. За Битолския окръг заминаха Даме Груев, Пере Тошев и Гьорче Петров, там се оказа и Борис Сарафов.

Трета глава

КЪМ ВЪСТАНИЕ

Положението пред
въстанието

След Солунското решение и съвещанията в София вече се оформи цо-годе общата линия на събитията, които предстояха да се развият в Македония: „повсеместно-стратегическо“ въстание или „засилени партизански действия“ в Битолския революционен окръг — две понятия, в които се влягаха едно и също съдържание, и усилена четнишко-терористическа дейност в другите революционни окръзи.

Подготовката на тази крупна акция изискваше събиране и съсредоточаване на всички сили, прекратяване и предотвратяване на всички върховистки авантюри и подривна дейност в редовете на организацията. За тази цел през февруари 1903 г. Централният комитет разпрати следното циркулярно писмо:

„Тайният Централен македоно-одрински комитет е натоварен от всички ръководители на революционните райони в страната и от всички видни дейци на тайната Македоно-одринска организация да ви извести следното:

1. Тайната Македоно-одринска организация реши да повдигне в недалечно бъдеще на настоящата година въстание в Македония и Одринско и да се бори с всички средства, докато не извоюва човешки права на роба.

2. Организацията осъжда домогванията на всички официални и неофициални фактори в България, които мимо нейното съгласие са се старали и стараят да увеличат народа във въстание, защото тези фактори съзнателно или несъзнателно са подкопавали и подкопават от основи каузата на македонския роб, като със своите действия са давали на борбата колорит във (на) външно подстрекателство — обстоятелство толкова силно експлоатирано от Турция и европейската дипломация.

3. Организацията заявява велегласно, че до деня на въстанието ще се бори с всички комитети, корпорации или частни лица, които с постъпките си биха я изнасилили да се хвърли в неравна борба не навреме и би (биха) разсипали плана ѝ за действие. Тя ще държи сметка за всички онези, които по какви и да е съображения и влияния би (биха) пожелали да използват борбата на роба за други цели, а не за подобряване на неговата участ.

4. След обявата на въстанието всички борци, готови да подкрепят роба, ще бъдат посрещнати с отворени обятия. Желателно е обаче всички боеви сили да влязат в предварително съгласие с организацията.¹

Това циркулярно писмо по същество беше адресирано до Македонския върховен комитет в София, защото върховистите бяха ония, които подкопаваша „от основи каузата на македонския роб“, даваха на борбата „колорит на външно вмешателство“ и се стремяха „да използват борбата на роба за други цели, а не за подобряване на неговата участ“. Също и поканата към „всички борци, готови да подкрепят роба“, да се включат във въстанието, се отнасяше до върховистките офицери, войводи и четници.

На дело обаче това писмо имаше само формално значение. Защото Солунското решение не само съпадало със желанието и политиката на Македонския върховен комитет, но и вземането на самото решение стана под неоспорваното влияние на върховистите. В същност най-възторжено беше посрещнато това решение именно от върховистите, защото „техните възжелания — казва по-сетнешният апологет на върховизма Хр. Силянов — най-после се осъществиха, с тази разлика, че Вътрешната организация взимаше инициативата в собствените си ръце“¹. Върховистки войводи и офицери не дочакаха въстанието, а още дълго преди неговото обявяване заминаха в Македония, заявявайки, че се поставят в разпореждане на организацията, и взеха участие в бурните събития на пролетта 1903 година.

Решението за предстоящото през 1903 г. въстание стана известно на всички нелегални работници в Македония. И голяма част от легалните кадри на организацията бяха осведомени за него. Това раздвижи духовете, създаде напрегнатост и активизира организационната дейност. Пред всички стоеше гигантската задача да се подготви организацията и населението за предстоящото въстание.

¹ Хр. Силянов, ц. с., стр. 208.

Главната тежест при подготовката падна върху четите, които нарастнаха и на брой, и по численост на бойците във всяка една от тях. Сега вече имаше своя чета не само всяка революционна околия, не само всички райони, на каквито беше разделена всяка околия, но и всяко село. Околийски, районни и селски чети не само съставляваха гръбнака на изгражданата въстаническа армия, но бяха главните организатори и подготвители на подготвяното въстание.

Голямото увеличаване броя на четите и разширяване тяхната дейност неизбежно водеше към чести сблъсквания и сражения с турските въоръжени сили. През първото полугодие на 1903 г. станаха 86 сражения, докато през годините 1898—1902 общо взето станаха само 46 (без 19-те сражения през време на върховисткото „въстание“ в 1902 г.). Сред тези сражения има такива като тези в Чорбино, Охридско, Дъмбени, Костурско и други, в които селяните взеха най-активно участие, и имаха характер на местни въстания. „...Щеше да стане цяло въстание — разказва Иван Попов за сражението в Дъмбени, — ако не бях прекратил да стрелям и ако не бяхме се отдръпнали настрана“¹. Най-много сражения станаха през май 1903 г. — непосредствено след Солунските атентати в Бани отоман, парахода „Гвадалкивир“ и др. Във връзка с тези атентати турските власти засилиха репресиите в цялата страна и това доведе до многото сблъсквания с революционните чети.

В края на април и началото на май 1903 г. в Македония станаха две крупни събития: на 4 май в с. Баница, Серско, беше убит признатият вожд на македонското национално революционно движение Гоце Делчев, а няколко дни преди това — от 28 до 30 април — станаха грандиозните по своя замисъл и изпълнение атентати в Солун, извършени от група млади идеалисти — Орлан п. Йорданов, Иван В. Киров, Димитър Мечев, Илия Тръчков, Павел П. Шатев, Владимир Пингов, Тодор Органджиев, Милан Арсов, Георги Богданов и Митко Бошнаков, известни в историята още и под името „гемиджии“.

Групата на „гемиджии“ беше създадена и действуваше независимо от Вътрешната македоно-одринска революционна организация, а в някои моменти — и против волята и интересите на организацията. Така, извършените в края на април атентати нито се желаеха от организацията, нито пък бяха в интереса на подготвяното въстание.

¹ Борбата в Костурско и Охридско, София, 1926 г., стр. 16.

„Гемиджиите“ не вярваха в революционните сили на народните маси и смятаха, че народът е неспособен със свои сили и по пътя на въоръжено въстание да извоюва своето освобождение от турско владичество. Изхождайки от вънната предпоставка, че европейските капиталисти и европейските велики държави бяха главните кредитори и крепители на загнилата полуфеодална Турция, „гемиджиите“ дойдоха до неверния извод, че борбата трябва да се води не против турската държава, а ударът да се насочи изключително срещу европейските капитали в Турция — срещу предприятията и деловите интереси на чуждестранните капиталисти в турската държава. Такъв удар — имаха се пред вид терористическите акции върху банки, железопътни линии и други крупни предприятия — ще застави, според твърденията на „гемиджиите“, великите държави да се намесват в работите на турската държава и да подобрят положението на поробеното население.

Тези разбирания на „гемиджиите“ по същество се приближаваха към върховистката идеология и застъпваха — макар и в по-друга концепция — гледището, че Македония трябва и може да се освободи чрез намеса на великите държави.

„Гемиджиите“ бяха във връзка с арменски терористи в Цариград и Одрин и даже крояха съвместни с тях терористически акции върху Банк отоман в Цариград и др. Зная се също така, че голямо влияние върху някои от „гемиджиите“ имаше Борис Сарафов, който ги снабдяваше с парични средства и динамит¹. Очевидно Борис Сарафов разчиташе да използва за свои цели идеализма и самопожертвувателността на младите революционери. Гоце Делчев знаеше за съществуването и плановете на терористическата група на „гемиджиите“ и смяташе и полагаше грижи да съгласува дейността на групата с плановете на организацията и по-специално — да приобщи атентатите към въстанието, ръководено от революционната организация. Поради опасност от разкриване обаче, атентатите бяха извършени цели 3 месеца преди въстанието.

По предварително изработения план, на 28 април 1903 г. Павел Шатев² запали фитила на поставения от него мелинит във френския параход „Гвадалкивир“. От взрива парахо-

дът се запали и бързо потъна. Същия ден вечерта Шатев извърши несполучлив опит за атентат срещу влака при моста между старата и новата гара Солун. На 29 април вечерта, след като Кирков с мелинит прекъсна светилния газ и в града настъпи тъмнина, Ордан п. Йорданов запали фитила на взрива под зданието на Банк отоман. След десет минути банката хвъркна във въздуха. Другите заговорници хвърлиха бомби на разни места в града (големи кафенета, улицата и пр.). На 30 април след обед Орцето (тъй наричаха Ордан п. Йорданов) хвърли последните бомби от балкона на къщата, где то живееше, и се самоуби.

Повечето от атентаторите намериха геройска смърт в сражението с турските войски. След атентатите турците от Солун, въоръжени, се нахвърлиха върху всички срещнати не-турци по улиците и ги избиваха. Официалните турски власти, които се бояха от общественото мнение в чужбина и главно — от намеса на големите държави, с големи усилия възпяха по-нататъшните изстъпления. Жертва на тези изстъпления станаха около 80 души убити. Други няколкостотин души бяха арестувани, съдени и осъдени. Също такива кървави изстъпления турските власти извършиха и в гр. Битоля, где то бяха убити 14 и ранени 40 души; в с. Цапари, Битолско, где то бяха убити 11 селяни; в с. Смърдеш, Костурско, где то селото беше опожарено и бяха убити и изклани 87 и ранени 50 души; в с. Баница, Серско, где то след убийството на Гоце Делчев селото беше разрушено и убити 18 души; в село Балдево, Горноджумайско (Благоевградско), где то селото също беше опожарено и бяха убити 58 мъже и жени; в с. Енидже, Лозенградско, где то бяха убити 40 мъже и жени. Убийства станаха и в много други селища на страната. Същевременно бяха извършени масови арести. Според данни на организацията, в затворите са били натъпкани над 20,000 души³.

Наистина, положението, създадено в резултат на засилената революционна активност и на още по-засилената жестока репресивна дейност на турските власти, ставаше все по-напрегнато, по-неудържимо и само тласкаше към по-скорошна развръзка. Ето как Мемоарът на организацията рисува това положение:

„След солунските атентати официалната власт предприе една безпощадна гонитба против християнското население. Затворите се оказаха тесни за грамадният брой на ония, които тя считаше неблагонадеждни, между които и всички интеллигентни и по-събудени люде в страната, които не бяха избя-

¹ Борис Сарафов, ц. с., стр. 63, 71.

² Павел Шатев е роден в Прилеп, юрист, дълги години участвувал в освободителните борби, чл. на ЦК на ВМРО (обединени), след 9 септември 1944 г. бил министър на правосъдието в Скопие, впоследствие арестуван и преследван от титоци; умря в мизерия през 1950 г. в Битоля.

³ Мемоар на Вътрешната организация, 1904 г., стр. 117.

гали в четите или емигрирали зад граница. Общият брой на затворниците не бе по-малък от двадесет хиляди души! Преследванията и арестите бяха масови и, да бе възможно, властта би обърна цялата страна в обширен затвор...

Интернираните и въдворяваните на местожителство на ония християни, които от десетки години бяха настанени по големите градове на империята като търговци, занаятчии и работници, изпълниха паланките и селата с грамадна гладна армия. Откъснати от работата, която им даваше поминък, съсипани материално и ограничени на постоянно местожителство по домовете си, всичките тия нещастници бидоха обречени на ужасна мизерия, на гладна смърт. Тая гладна маса, броят на която превишаваше де с е т хиляди души, усили още повече общото недоволство в страната и даде на революционното движение още по-силен тласък...

Грозният и всестранен правителствен терор, пожарищата, кланетата и всевъзможните видове турски зверства принудиха грамаден брой християни да напуснат огнищата си, да избягат по планините и да се поставят под защита на организирани чети. Изложени на всички неждоди, които скитническият и бездомен живот налага, изгубили домовете, покъщнината, имотите, близките си и, свръх това, останали без кора хляб — цялата тая маса легна върху четите, които трябваше не само да я пазят от турски налитания, но още и да се грижат за нейната прехрана. Тия масови бягания до такава степен направиха положението критическо, щото нищо не бе в състояние да предотврати грозящите бедствия и страховитата катастрофа...

Безбройните войскови отреди, които властта пръсна по цялата страна, за да одушат революционното движение и изтребят размирните елементи, до голяма степен спънаха дейността на организационните чети. Срещите между последните и потерите до такава степен зачестиха, щото редки бяха случаите, когато четите, обикаляйки селата, оставаха незабелязани. Обстоятелството, че само м. май наброява тридесет и е д н о сражения, е достатъчно да представи цялата размирност на положението. Тая хайка против четите застави организацията да увеличи броя им и усили техните редове, за да могат да устоят срещу дръзките и чести турски налитания.

Пред тая безпределна, всеразрушаваща и всепоглъщаща хала, която грозеше да обърне цялата страна в обширен затвор, да опепели безброй цветущи села, да обездоми и изложки на гладна смърт десетки хиляди същества, да ороси земята с потоци кръв — с една дума да убие цял един

на р о д — пред такава грозна и страховита напасть, една революционна организация, плът и кръв от тоя народ, из него изникнала, на него ослонена, която за него съществува и за свободата му се бори, можеше ли да обрече великата и светозарна идея, що олицетворява, и цял народ, на самопогубване?¹

Отговор на този въпрос даде Илинден...

Битолски окръжен конгрес в с. Смилево Съгласно указанието на Централния комитет на Вътрешната македоно-одринска организация, през пролетните месеци на 1903 г. трябваше да се състоят конгреси на отделните революционни окръзи, на които да се обсъдят и вземе решение по въпросите на техническата и организационна подготовка на въстанието, както и да се набележат конкретните мерки по провеждането на самото въстание.

Първият конгрес — на Битолския революционен окръг — стана на 30 април 1903 г. в родното място на Дамян Груев, с. Смилево, Битолско. Смилевският конгрес имаше решаващо значение поради това, че беше вече окончателно установено, че масово въстание ще има само в Битолския окръг.

В с. Смилево пристигна Дамян Груев, който след срещата с Гоце Делчев в края на април 1903 г. се запъти за Битолски окръг. Там се оказа и Борис Сарафов, който тръгна от България с чета уж за Малешевско, гдето да подготвя въстанието, а се озова в Битолския окръг...

В конгреса участваха:

Дамян Груев — представител на Централния комитет на организацията;

Анастас Лозанчев, Георги Пешков и Георги п. Христов — представители на Битолския окръжен комитет;

Борис Сарафов — „ревизор на четите“, неизвестно кога и от кого назначен на тази несъществуваща в организацията длъжност;²

Георги Сугарев, Парашкев Цветков, Никола Петров — представители на Битолския революционен район;

Йордан Пиперката, Димитър Матлиев — представители на Демирхисарския революционен район;

¹ Мемоар на Вътрешната организация, 1904 г., стр. 117—118.

² Славейко Арсов казва, че „Сарафов фигурираше като инспектор на четите (така да се каже)“, гл. Въстаническото движение в Югозападна Македония, София, 1925 г., стр. 79.

Никола Карев, Иван Наумов и Тома Никлев — представители на Крушовския революционен район;¹

Петър Ацев, Йордан Тренков и Тале Христов² — представители на Прилепския революционен район;

Тома Николов, местните войводи Арсо Мицков, Янаки Ловчанец, Димитър Спространов, Васил Попов и Ванчо Сърбаков — представители на Кичевския революционен район;

Славейко Арсов, Александър Панайотов, Велян Илиев, Никола Кокарев — представители на Ресенския революционен район;

Георги Папанчев, Михаил Чеков — представители на Леринския революционен район;

Васил Чакаларов, Пандо Кляшев — представители на Костурския революционен район;

Христо Узунов, Лука Групчев, Смиле Войланов, Деян Димитров, Аргир Маринов и Тасе Христов — представители на Охридския революционен район;

Славейко Арсов съобщава, че в конгреса са участвували и пристигналите с Борис Сарафов поручик Стойков и портупей-юнкер Дечев.

Конгресът се председателствуваше от Дамян Груев, секретари бяха Георги п. Христов и Парашкева Цветкова³.

Конгресът в с. Смилево протече при следния дневен ред:

1. Разпределение на моралните и военни сили; подготовка.
2. Длъжности и права на началническия персонал до и във време на въстанието.

3. Що да се прави с невъоръжените и негодните хора — старци, жени и деца, във време на въстанието.

4. Кой е собственикът на оръжието.

5. Уравновесяване на оръжието.⁴

Как протече работата на конгреса? Нека се запознаем с онова, което разказват някои от участниците в конгреса.

Славейко Арсов разказва в своите спомени:

„Първият въпрос на дневния ред беше: да се изложи от страна на районните ръководители положението на всеки

район във всяко отношение подробно: оръжие, дух, храна, боева подготовка и пр.

Аз докладвах за своя район, че има доста пушки: имаше в целия район заедно с Преспата 960 пушки. Имаше достатъчно патрони — имаше само по 30—35 патрона на пушка. Четири-пети от пушките бяха „Гра“, другите разни руски (кримки малко с по 5—10 патрона). Имаше и турски пушки таклит, недържавна фабрикация, система „Мартини“. Докладвах, че населението не е до там обучено, както би трябвало. Други припаси — барут, запас патрони, куршуми — нямаше. Духът на населението доста оживен, но се съмнявах, че ще може да се задържи за по-дълго време. Относително храната, липсваше дори и настъпният хляб у много фамилии.

В този смисъл дадох сведения всички районни началници. Сравнително най-добре подготвени откъм оръжие и всичко друго се оказаха: Ресенско, сетне Костурско, Демирхисарско, няколко села от Битолския район (Смилево, Дявато, Цапари) и Охридско (1,400 пушки). Слаби бяха Кичевско, а най-слаб Прилепският район — там дори пушки нямаше и за четниците, а колкото имаше, били много калпави. Останалата част на Битолско — слаба; Крушовско — с изключение на няколко села (Пустарека, Дивящите и самото Крушово) — слабо.⁵

В същия дух се изказа и Пандо Кляшев:

„При обясненията, които станаха по предстоящото въстание и по размените по туй мисли, видя се, че организацията слабо е подготвила въстанието не само в Битолско, но още повече в другата част на Македония. Почти наполовина от присъстващите се изказаха, че никак не са подготвени за въстание...“⁶

Пред вид на неподготвеността на мнозинството от околитите, на конгреса силно преодоляваше мнението против обявяването на въстание през 1903 г. Делегатите се изказаха рязко против поведението на Анастас Лозанчев на така неречения Солунски конгрес, гдето той самоволно, без да се счита с положението в окръга и без да вземе мнението поне на повидните дейци, е настоявал за въстание през пролетта на 1903 г. „... Когато стана въпрос да се обясни — разказва Пандо Кляшев — защо преди да се вземе мнението на отделните районни ръководители се е взело решение в Солунския конгрес за въстание, Лозанчев не можа да даде пряк и съществен отговор. Той главно се основаваше върху туй, че в писмата на отделни районни ръководители се изтъквала не-

¹ Славейко Арсов посочва „Иванко“ като представител от Крушово заедно с Карев, и. с., стр. 80. Никола Киров-Мъски в своята брошура „Крушово и борбите му за свобода“, София, 1935 г., стр. 26, твърди, че от Крушово е имало само един представител — Карев.

² Славейко Арсов споменава — очевидно по погрешка — имената на Иван Трайков и Павел Христов.

³ Парашкева Цветкова е роден в Плевен, завършил по музика, учител в Битоля, от гдето става нелегален. Убит в сражение с турците в началото на въстанието.

⁴ Гл. протокол на Конгреса, приложение II.

⁵ Славейко Арсов, и. с., стр. 81.

⁶ Пандо Кляшев, Освободителната борба в Костурско, София, 1925 г., стр. 13.

търпимостта на положението. Затова Лозанчев счел за излишно да свика окръжен конгрес. Когато някои от присъстващите категорично заявиха, че няма да вземат участие в планираното въстание, защото не искали да водят народа на касапиница (те бяха Петър Ацев, районен войвода в Прилепско, Никола Петров — Мариховско, и други някои), Лозанчев каза: „Господа, и да не исках аз да се подига въстание, болшинството в конгреса пак щеше да ми го наложи“.¹

Очевидна беше играта на Лозанчев: именно неговото решително настояване за въстание накара болшинството в Солун да вземе решение за провеждане въстанието през пролетта на 1903 г., а впоследствие твърди, че болшинството уж било за въстание. Изглежда, че тази маневра на Лозанчев въздействава върху някои делегати в Смилево. „Взетото в Солун решение за въстание се осъждаше — казва Славейко Арсов, — но понеже се представи, че другите вилаети били готови и че в Солун се наложило въстанието и на нашия вилает, нямаше какво да се прави, трябваше да се покорим.“²

Дже и Борис Сарафов, който беше решителен привърженик на въстанието и през цялото беше минал на път за Битолско и в редица околии на Битолския окръг агитираше само за въстание, беше принуден — както бе изтъкнато и на друго място — да признае: „Това се вижда, че народът не е подготвен за борба и грехът да ви е на душата, че ще опропастим народа... Знайте, че въстанието е прибрзвано и то по-скоро е едно престъпление, отколкото дело на сполука“.³

Но би ли било правилно Смилевският конгрес да отхвърли Солунското решение и да се откаже от въстанието? След създаденото напрегнато положение, започнатата усилена подготовка и все по-разгарящата се въстанишка психоза би ли било политически целесъобразно и оправдано стъписването назад? Разбира се, не. Не можеше да се дърпа назад движението, не можеше да се спре революционното развитие. Събитията тикаха напред, и да се спрат те, да се спре подготовяното въстание — това означаваше организацията да изпусне из ръцете си революционното движение, да остави събитията да текат стихийно, да се върви към неизбежен хаос.

За това, свършено правилно Сарафов заяви на конгреса: „При все че е така (въстанието неподготвено и осъдено на

неуспех — Д. К.), ние сега вече не можем да се върнем назад — чужденците (гурбетчиите — Д. К.) са дошли вече от чужбина, агитацията е вече усилена и затова ние сме принудени да го приемем, да подкараме усилено подготовката, защото иначе ще ни приберат и пушките и срамно ще свършим“.⁴ За това обяснило е въздействието на Дамевата реплика: „Бе хора, не си губете времето да разрешавате въпроса, ще ли има въстание, защото той е решен — бит-ти даваси (свършено е — Д. К.). Сега говорете по въстанието, как да го правим и кога...“⁵. Тъкмо като че ли да потвърди, че „бит-ти даваси“, в конгреса се яви бърз курьер от Битоля, който съобщи за атентатите и клането в Солун и за това, че се очакват репресии и на други места. Това съобщение направи много силно впечатление и изигра значителна роля в преориентацията на противниците на въстанието.

На това свършиха споровете в конгреса във връзка с решението за въстание. По-нататък вече бяха обсъдени конкретни въпроси по подготовката и организацията на въстанието.

Конгресът избра ръководните органи на въстанието — главен щаб и горски началства за отделните райони. За членове на главния щаб бяха избрани Дамян Груев, Борис Сарафов⁶ и Анастас Лозанчев, като беше предвидено автоматически да станат членове на щаба Гьорче Петров, Пере Тошев и Христо Матов в случай, че последните пристигнат в окръга; за запасни членове на щаба бяха избрани Лазар п. Трайков, Петър Ацев и Георги п. Христов. За горско началство в отделните райони бяха утвърдени: Битолски район — Георги Сугарев, Тодор Златков и още трима; Охридски район — Христо Узунов, Ан. Кецаков, Смиле Войданов и още петима; Стружки район, презаре на въстанието обединен с Охридски район — Лука Групчев и още двама; Кичевски район — Лука Джеров, Георги Пешков и още четирима; Демирхисарски район — Димитър Дечев, Йордан Пиперката и Димитър Матлиев; Крушовски район — Никола Карев, Пато Гули, Тома Никлев и още трима; Лерински район — Георги п. Христов, Михаил Чеков, Лечо Церовски и още петима; Костур-

¹ Пандо Кляшев, Освободителната борба в Костурско, София, 1925 г., стр. 113—114.

² Славейко Арсов, ц. с., стр. 82.

³ Пандо Кляшев, ц. с., стр. 114. Борис Сарафов разказва в своите спомени: „То е цяло престъпление да се адига въстание неподготвено“; гл. Спомени на Борис Сарафов, София, 1927 г., стр. 87.

⁴ Пандо Кляшев, ц. с., стр. 114.

⁵ Там там, стр. 114—115.

⁶ Славейко Арсов казва: „На Сарафов, ако не влезеше в щаба, трябваше да му се даде район; районните ръководители бяха самостоятелни, а за това не му доверявахме, докато в щаба имаше над него контрол от другарите му, и все мислехме, че като военен ще може да принесе някаква полза“. Сл. Арсов, ц. с., стр. 54.

ски район — Лазар п. Трайков, Васил Чакаларов, Пандо Кляшев, Митре Влахът, Манол Ризов и още деветима; Прилепски район — Петър Ацев, Тале Христов, Йордан Тренков и още четирима; Ресенски район — Славејко Арсов и още двама; Преспански район — Александър Евтимов и още двама; Дебърски район, през време на въстанието също присъединен към Охридския район — Лазар Димитров, Марко Павлов и още двама.¹

До Смилевския конгрес ръководството в околните беше съсредоточено в околийските комитети в градовете. Вземайки курс на въстание, конгресът реши напред до въстанието и през въстанието ръководството да се намира в ръцете на горското началство, като околийските и градските комитети се поставят в разпореждане на горското началство.

Конгресът назначи военни инструктори за обучаване четите: портупей-юнкер Дечев — Демирхисарско, Кичевско и Битолско; поручик Стойков — Охридско; подпоручик Христов — Крушовско; подпоручик Панайотов — Ресенско и Преспанско; подпоручик Папанчев — Леринско; фелдфебел Попов — Костурско. Военните инструктори трябваше да обучават центровете² войводи, а след това тези последните да обучават четниците и селската милиция.³

Относно характера и начина за водене на въстанието, след дълги разисквания, конгресът реши⁴:

а) Въстанието да бъде повсеместно — всички райони в окръга да въстанат.

б) Пред вид на това, че само една част от населението е въоръжено, за да може военните ни действия да бъдат продължителни и упорни и за да не се ангажира невооръжената част от населението в борбата, реши се единодушно да се действа партизански. Характерът и начинът за водене на тези действия се определи така:

В деня на въстанието да се вдигнат всички въоръжени сили из районите на чети, според предвиденото разпределение от местните началства, съгласно взетото решение за това в първото заседание на конгреса.

¹ В протоколе на Смилевския конгрес са посочени по-малки състави на горските началства, но по-късно в тях са били включени — със съгласието на Главния щаб — и други организационни дейци.

² Революционните райони бяха разделени на така наречени центрове от по няколко села със своя чета — центрова чета.

³ Селските образувания така наречена селска милиция, която при нужда действуваше заедно с четите.

⁴ Гл. приложение II.

На останалата част от християнското население да се внуши да не придружава четите, освен когато последните биха имали нужда от тяхното съдействие.

На въоръжените ни сили, подигнати по такъв начин, се възлага следното:

1. Прекратяването на пътните, телеграфните и пощенските съобщения и недопускане въстановаването им от страна на турската власт през време на въстанието.

2. Обезоръжаване на турското население до колкото е възможно.

3. Нападение на правителствени учреждения.

4. Нападението, според обстоятелствата, на всяка турска команда, била тя войска или башибозук.

5. Браненето на християнското население, включая и чуждите поданици, от турски нападения.

6. Запрещава се да се напада мирната турска население и да се посяга на турски жени, деца и старци.

7. Обикновено четите да действуват пръснати из районите; те могат да се групират по 2—3 или повече, според нуждата, за по-крупни предприятия и след туй пак да се пръскат. Определи се при туй четите да държат по възможност винаги нападателно поведение.

8. Задължават се всички войводи с четите си да се притичват незабавно на помощ на всяка чета, която е завързала сражение с противника.

9. Началстващите лица да доведат до максимум куриерската служба във време на въстанието.

10. Проявяването на инициатива в духа на гореопределения начин на действие във време на въстанието е задължително за всички.⁵

Конгресът одобри изработения от Сарафов и Дечев „Въстанически дисциплинарен устав“ като основен задължителен закон за всички въоръжени сили на въстанието (гл. приложение III).

Смилевският конгрес продължи почти цяла седмица и след като бяха обсъдени най-подробно всички въпроси на подготовката и воденето на въстанието, делегатите се отправиха за своите райони. Предстоеше усилена работа за подготовка — за наваксване изпуснатото.

Конгреси в другите революционни окръзи

На 12 юли 1903 г. в местността „Петрови ниви“ при с. Стоилово, Малкотърновска околия, беше открит конгресът на Одринския революционен окръг. На конгреса участваха 47 представители на отделните райони и почти всички войводи, между които Михаил Герджиков, Лазар Маджаров, Стамат Икономов, Васил Пасков, Велко Думев, Георги Кондолов, Христо Силянов, Атанас Разбойников, Иван Варналев и др.

Конгресът се председателствуваше от Васил Пасков, протоколът се водеше от секретарите Христо Силянов и Атанас Разбойников. И тук, както и в Смилевския конгрес, първият въпрос от дневния ред беше обсъждане Солунското решение за въстание. Михаил Герджиков разказва в своите спомени:

„Главният въпрос беше за въстанието, дали да става или не. Възех думата, изложих положението в Македония, сетне положението в Одринско, доколко сме подготвени за въстание, доколко македонците са подготвени. Изтъгнах решението на македонците, взето в Солун, именно, че непременно ще дигат въстание. Поставих за разискване следния въпрос: подготвени ли сме да въстанем и ние с македонците или не? И ако не сме подготвени, можем ли ние кога да е самостоятелно да дигнем въстание?“

Всички бяхме съгласни, че ние не сме напълно подготвени за въстание. На Думев (делегат от Одринско на Солунския конгрес — Д. К.) направихме бележка, че е гласувал за въстание, а той даде известния отговор, че е гласувал като воденчанин.

На втория въпрос отговорихме отрицателно. Следователно налагаше се заключение, че ако не вземем сега участие, македонската организация ще се разори, а сетне не ще можем, макар и много да се засили, нищо да сторим от своя страна. Реши се да въстанем и ние...

След туй прегледахме с какво оръжие и хора ще разполагаме и разпределихме целия Одрински вилает на революционни райони и всеки район на революционни участъци. Един участък обикновено обемаше едно, две, три села. Ние разчитахме най-много на 1,200 пушки за членовете на „смъртните дружини“, които в Македония се казваха „селски чети“...¹

Конгресът взе решение за разделяне територията на Одринския вилает на 5 района: 1. Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски; 2. Одрински; 3. Мустафашански;

4. Дедеагачко-Гюмюрджински и 5. Скеченски. Избрано беше „Върховно боево тяло“ в състав: Лазар Маджаров, Стамат Икономов и Михаил Герджиков.

В съответствие с топографския характер, етническият състав на населението и техническата подготовка на организацията в Одринския вилает конгресът реши въстанието да бъде помасово в района на Странджа — в Малкотърновско, Лозенградско и Бунархисарско. Този район беше разделен на 12 участъка с по 2—6 села, като във всеки участък беше създадено революционно ръководство и въоръжена чета. Беше създадена и специална „техническа чета“ начело с Михаил Герджиков, която имаше задачата да организира атентати по железопътната линия, правителствени здания и пр.

Конгресът определи времето на въстанието ориентировачно за м. август 1903 г., като точната дата оставаше да избере и съобщи Върховното боево тяло.

В първите дни на септември 1903 г. — значи след повече от един месец от обявяването на въстанието в Битолския революционен окръг и след две седмици от обявяването на въстанието в Одринския революционен окръг — беше свикан при „Ливадката“ в Пирин конгрес на Серския революционен окръг. На конгреса присъстваха Яне Сандански, Димитър Стефанов, дядо Ильо Кърчавалията, Георги Баждаров, Димитър Пенков, Симеон Молеров, Борис Голев, Александър Радославов, Симеон Витанов и др.

Конгресът заседава под председателството на Димитър Стефанов в продължение на три дена. Тук вече не се обсъждаше въпросът за въстанието — да има или не въстание. Този въпрос беше решен вече още приживе на Гоце Делчев: не въстание, а засилени терористически действия на четите. Революционните дейци в този окръг бяха решителни противници на масовото въстание, упорито се бориха против Солунското решение и не можеше в септември — когато въстанието в Битолски и Одрински революционни окръзи беше към своя край — да се очаква някаква промяна в полза на масово въстание.

„Два-три дни заседавахме в Пиринско, при „Ливадката“ — разказва Яне Сандански — и решихме никой да не увелича населението в борба, а всеки да гледа да направи нещо, каквото може.“²

Конгресът избра „Ръководно окръжно тяло“ в състав Димитър Стефанов, Александър Радославов и Симеон Витанов, което да ръководи засилената четнишка дейност. Тази широк

¹ Движението отсам Вардара и борбата с върховистите, стр. 41.

² В спомените на М. Герджиков погрешно е напечатано „4000 пушки“. Михаил Герджиков, „В Македония и Одринско“, София, 1928 г., стр. 57—58.

на четнишка дейност трябваше да започне на 27 септември с. г. Но фактически тя започна още в дните на конгреса: тогава пристигнаха върховистките чети на Люб. Стоенчев и Юрд. Стоянов, които бяха открити от турския аскер. От този момент започнаха честите сблъсквания на четите с турските войски, които продължиха през целия септември и октомври.

Ръководствата на Струмишкия, Солунския и Скопския революционни окръзи не счетоха за нужно да свикат свои конгреси. Те сами провеждаха подготовката на по-широки четнишки действия и терористически акции. А ръководителят на Скопския окръг Никола Пушкарров даже разпореди до районните комитети на окръга „да не обръщат внимание на никакви наставления и окръжни на Централния комитет, понеже за нашия (Скопския — Д. К.) район те не важат“.¹

Хвърля се на очи, че конгресите на трите революционни окръзи определят различни дати за разгръщане на въстанието и усилените четнишки действия: за Битолски революционен окръг — 2 август, за Одрински революционен окръг — 19 август, за Серски революционен окръг — 27 септември. Това не е случайно, а преднамерено, „със стратегическа цел“, както казва Ангел Узунов² и се налагаше от нуждите и целите на въстанието—движение, замислено и провеждано за предизвикване намеса на външни фактори. С това се целеше, щото въстанишките действия да продължат повече време, защото колкото по-дълго траят размириците в страната, толкова по-вероятна — смяташе се — става една външна намеса в полза на македонския народ.

Техническа подготовка За всяко въоръжено въстание е нужна на въстанието на определена техническа подготовка и осигуряване известен минимум от оръжие и боеприпаси. Вярно е, че революцията се въоръжава — както се казва — през време на самата революция: въстаниците се въоръжават с оръжието, взето от врага. Но все пак, за да бъде изпълнена тази задача на въоръжаване през време на въстанието, въстаниците трябва да разполагат с необходимия минимум от оръжие. Какво беше състоянието на техническата подготовка на организацията и въоръжаването на бойните групи в нея?

Истината е, че не само до момента на решението на Централния комитет от края на 1902 г. да се свика Солунският конгрес, но даже и след конгреса нему не беше известно с какво и с колко оръжие разполага организацията. Даже при взе-

мането на Солунското решение пак не се знаеше поне приблизителното положение на техническата подготовка за въстание.

Едва след вземане на решението за въстание напролет, през м. януари 1903 г. Централният комитет изпрати окръжно до ръководствата на окръзите, с което нареждаше да му се съобщи с колко и с какво оръжие разполагат отделните райони. „Януари 1903 г. — разказва Г. Баждаров — окръжният комитет, по заповед на Централния, разпорежда да съберем точни сведения за разполагаемите оръжия в районите ни. В писмото изрично се упоменава да се направи опис не само на кримките, мартинките, игленките пушки, но и на есалийките и кремичките, на калъчките и дори големите касапски ножове.“³

И едва преди въстанието — през пролетта на 1903 г. — оръжието беше приведено в приблизителна известност. Ето с какво количество оръжие разполагаше организацията:

В Битолския окръг имаше около 7,000 пушки, от които най-много в Костурско, Леринско, Ресенско, Преспанско и Охридско⁴. В Преспанско имаше 420 пушки, от които в с. с. Герман — 100 пушки, Рудари — 32, Стърково — 12, Буковник — 15, Медово — 15, Ръби — 20, Опаа — 2, Оровник — 10, Лък — 30, Дряново — 6, Бесавия — 45, Търново — 14, Граждано — 35, Хораво — 26, Нивици — 55, Дробитница — 42, Ахил — 9. В Кичевския район, без Поречието, имаше всичко 540 пушки с по 50 патрона. В Ресенско, без Преспата, имаше 540 пушки с по 30 — 35 патрона, от които 4/5 система „Гра“, а другите „петовки“ и други стари пушки. В Прилепския район — там дори пушки нямаше и за четниците, а колкото имаше, много калпави.⁵

В Скопския окръг имаше около 1,000 пушки, от които в Кочанско — 400. „В Кратовско, Кумановско, Паланечко и Скопско никак нямаше оръжие, освен тук-там по някоя част на пушка. В Тетовско хората си имаха от старо време пушки (тетовски мартинки, гръцки пушки и пр.). Освен това пред самото въстание Н. Пушкарров занесе 100 кг динамит и 200 бомби⁶. В Тиквешко имаше само 300 пушки и в навечерието на въстанието получиха още 70. „Нямаше ни бомби, ни дина-

¹ Г. Баждаров, Из бележника на един четник, сб. „Илинден“, 1926 г., стр. 27.

² Ил. Иванов, ц. с., стр. 97.

³ Спомен на Сл. Арсов, стр. 81.

⁴ Движението отсам Вардара, стр. 183 и 183.

¹ Движението отсам Вардара и борбата с върховистите, стр. 183.

² В. „Илинден“ от 2 август 1926 г.

мит. . . Оръжие нямаше и нямаше от къде да го вземем* — казва Юруков.¹

В Серския и Струмишкия окръзи оръжието беше още по-малко. Поради борбата с върховистите, там организацията, макар да е близко до България, не беше успяла да си набави оръжие. В Неврокопско имаше само 300 пушки, Демирхисарско — 150, Мелнишко — 300². В Горноджумайско, след „въстанието“ на върховистите през 1902 г., останаха още по-малко пушки.

В Одринския окръг имаше около 1,200 пушки от различни системи и калибри.

Приведените по-горе цифри показват не само че наличното оръжие беше сравнително не много, но и че то беше от най-разнообразни системи и калибри, нещо което извънредно много затрудняваше осигуряването с патрони. Лошо беше още и това, че по-голямата част от пушките бяха крайно бавнострелни и близкострелни кремъклички, „Гра“, самоправски „Мартини“ и др. подобни.

Въоръжените с такова старовременно и неефективно оръжие въстаници трябваше да се бият — поне в първите дни на въстанието — срещу модерно въоръжените турски войници, чието число достигаше внушителната цифра 300,000 души. Само по протежение на турско-българската граница бяха разположени — след горноджумайското „въстание“ през 1902 г. — над 150,000 турски войници; в Скопие и околностите квартируваха над 30,000, в Сер — 15,000, в Одрин и Одринско — 50,000 души; в Шип и Прилеп бяха на гарнизон по 3—4000 души конници и пр.³

Заради това главната грижа на ръководителите след взетото вече решение за въстание беше усилената, трескавата техническа подготовка — набавяне пушки и патрони, бомби и взривни вещества. Трябваше да се навакса за 2—3 месеца или даже за 3—4 седмици това, което не беше направено в необходимата степен в продължение на десетгодишното съществуване на организацията.

За пътищата, по които организацията се снабдяваше с оръжие, разказва Славейко Арсов, ръководител на въстанието в Ресенски район:

„Преди да вдигнем въстанието, имаше готови около 400 оки куршум, леян на патрони. Селяните сами в планината по

¹ Движението отсам Вардара, стр. 169. Петър Юруков е роден в Карлово, тиквешки войвода, след въстанието — крушовски ковазод, убит през 1906 г. в сравнение с турска войска.

² Там пак, стр. 35, 37 и 67.

³ Ил. Иванов, ц. с., 97.

калъпи с 2—3 дупки ги лееха. Калъпите ги правеше в Битоля един чех, добър майстор, но пияница. Той приготвяваше и калъпи, за да се оправят разширени гилзи, за да могат повторно да се напълнят и да послужат. Има дупка за акарване на гилзата, имаше прибор за изваждане на стериа капсул и туряне нов и пр. Всичко туй селяните изучава. Имаше в района 3 машини за пълнене и 4 машинки за леење, така че се падаше на 4—5 села по една машинка. Пълненето ставаше по центровете, а леењето на едно място в планината — Църни връх (Леоречка планина). Имаше селяни нарочно определени за тая работа. Куршунът се топеше в един връшник и с джезве се наливаше в калъпите. Оставихме в края на въстанието толкова патрони, с колкото заминахме. Имаше барут до 25 оки и сетне от турските солдати купувахме стоици оки краден барут, та не оставахме без барут. И сега остана много барут в Битоля, неизнесен навън.

Патрони имаше — около 2,200 патрона „Гра“ и турски — за мартинки пушки и около 600 патрона „маузер“, купувани от турски войници по 10—15 парчета. Войниците продават по 20 пери или грош един патрон. След сражението в Избища в чаршията в Ресен се продаваха сума патрони, а след сражението в Любойно даже цели сандъци патрони се продаваха. След всяко сражение турските войници продаваха, понеже не им брояха колко патрони са изгърмели, а даже и офицери продаваха по цели сандъци.

Селяните купуваха пушки, отдето им падне. Главно турците им доставяха за по две лири или две и половина една-та. Особено когато събираха запаса (редифите) на обучение в Битоля, това бе около Божик, турците, за да оставят някоя пара на семействата си, продаваха пушките си. Те бяха всички частично въоръжени с гръцки пушки „Гра“ или с мартинки. Те са ги купували по две меджидии едната, а ги продаваха по две до три и половина лири. Отначало селяните купуваха пушки безразборно, не ги разпознаваха, а сетне почнаха да избират и не купуваха каквато и да е пушка. Турците явно ги продаваха. По-късно се основаха турски комитети, които почнаха да обясняват на турското простолудие, че голям грях правят като продават на християни оръжие, и заплашваха всякого да убият, който прави това. Затова когато турчин продаваше пушка и нашият селянин му кажеше да пази в тайна, турчинът ще му каже, че той сам се бон него да не го издадат. Затова турците пазеха по-голяма тайна. Много услужваха с пушки арнаутите „тоски“ . . . Имаше един от Кайларско (в Леринската каваз), който с една компания от

10—15 души носеше нови гръцки пушки от Гърция направо с товари, нощно време, тайно. . . Купуваха ги по $\frac{1}{2}$ наполеон в Гърция и нам ги продаваха по 2 и $2\frac{1}{2}$ наполеона. . . Друга една група — тя пък от „гегите“, носеше оръжие в Демирхисарско и Пиперката направо от тях ги купуваха. Те от Гърция пренасяха патрони и без куршуми; ще изповадят от патроните куршума, за да могат повече да пренесат, а пък сетне организацията си ги пълнеше. Празните гилзи, събрани от Руско-турската война, отначало ги продаваха турците на тия, що правят заънци, а сетне направо нам. . .

Освен оръжие, организацията купуваха и опинци, фланели, калцунни, гуни, джамадани, пояси, за да има в запас за въстанието.¹

Тези са пътищата, по които се снабдяваха с оръжие всички райони в Битолския революционен окръг. По този начин районите се снабдиха с по над 1,000 пушки. Само Прилепският район остана слабо въоръжен — имаше 200—300 пушки. Другите окръзи, разположени край турско-българската граница, се снабдяваха с оръжие в ограничени количества от България, гдето като главни доставчици се проявиха търговците братя Иванови.

Организационните ръководители отделиха голямо внимание на запасването с хранителни продукти. Още през първите дни на жътвата почна събирането на жито — някъде по 45 оки на глава (Ресенско), другаде с разчет за три месеца (Костурско) и т. н. В Серския революционен окръг беше събрано и складирано в Пирин 60,000 оки жито. Необходимите количества жито, брашно, сол и други бяха скрити по пещери и недостъпни места. Някъде бяха приготвени големи количества сухари (Серско — 6,000 оки). Освен за въстанишките отреди, в някои райони беше наредено всяко семейство да си приготви запас от храна за $1\frac{1}{2}$ месеца (Ресенско и др.).

Така в усилена подготовка изминаха последните дни до въстанието.

¹ Славейко Арсов, ц. с., стр. 91—93.

Четвърта глава

ИЛИНДЕН В БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ¹

Обявяване въстанието На 14 юли 1903 г. Главният щаб на Битолския революционен окръг, намиращ се над с. Буф, Битолска околия, реши въстанието да започне на 2 август, на сам ден Илинден. Това решение веднага бе съобщено на Централния комитет в Солун и на задграничното представителство в София. А няколко дена по-късно, на 22 юли, Главният щаб съобщи определената дата за въстанието и на всички горски началници в окръга.

На 28 юли 1903 г., само 5 дена преди Илинден, Главният щаб изработи редица инструкции и заповеди за начина на водене борбата, за отношението към невъзстаналото население и пр. Към 1 август вече почти всички организационни дейци знаеха, че на Илинден ще отпочне борбата.

На 2 август сутринта, а някъде и през нощта срещу 2 август, всички чети и въстанически отреди бяха на определени от по-рано пунктове. Всички бяха строени с развети знамена. Войводите прочетоха инструкциите и заповедите, получени от щаба. Прочетено беше и възванието на щаба за въстание, в което се казва:

„Най-сетне многоочакваният ден за разправа с вековния ни душманин дойде.

Кръвта на нашите невинно загинали братя от турската тирания вика високо за отплата. Погазената чест на нашите майки и сестри иска възстановяването си.

Стига толкова мъки, стига толкова позор!

Хиляди пъти по-добре смърт, отколкото скотски живот.

Определеният ден, в който народът из цяла Македония и Одринско ще трябва да излезе явно с оръжие в ръка срещу душманите, е 20 юли 1903 година².

¹ Вилает — област, Битолският революционен окръг обхващаше територията на Битолски вилает.

² Стар стил.

Последвайте, братя, вашите началници в този ден и се съберете под знамето на свободата. Упорствувайте братя в борбата! Само в упорството и дълготрайната борба е спасението ни.

Нека бог благослови правото ни дело и деня на въстанието.
Долу Турция! Долу тираните! Смърт на душманите!
Да живее народът, да живее свободата!
Целува ви братски

Шабът*

Предстоеше тежка, кървава борба. Въстаналият народ трябваше открито да излезе против своите поробители. Шабът знаеше накупялата ненавист на народа към турското владичество и си даваше сметка за опасностите да се вълечат въстаниците в саморазправа с мирното турско население. Затова шабът отправи позив към въстаниците, в който се казва:

„Ние дигнахме оръжие против тиранията и безчеловечието, ние ратуваме в името на свободата и човешчината; прочее нашето дело стои по-високо от всякакви народни и племенни различия. Поради това ние считаме свои братя всички страдащи в мрачното робство на султана.“ След като изтъква, че от султанската тирания страдат и самите турски селяни, шабът „запраща да се нападе мирното турско население и да се посяга на турски жени, деца и старци“.

Едновременно със започването на въстанието в Битолски революционен окръг, задграничното представителство в София разпрати до чуждестранните и българските вестници следната декларация на Централния комитет на Вътрешната македонско-одринска революционна организация:

„Безнаказаните насилия на мохамеданите и систематическите преследвания на администрацията докараха християните от Македония и Одринско до необходимостта да прибегнат до една масова въоръжена отбрана. Те прегърнаха тая крайност, след като изчерпаха всички мирни средства, за да докарат намесата на Европа в духа на договорите, които уреждат положението на тия населения. Тая намеса остава и до сега още като единствено средство, за да се отстрани злото и да се спре проливането на кръв. Понеже безрезультатните постъпки, предприемани до сега от европейския концерт, за да се подобри с палиативни мерки турският режим, доведоха само до едно усиливане на мохамеданския фанатизъм и на държавния натиск — то става очевидно, че тая намеса може да бъде ефикасна само ако би имала за предварителен и непосредствен резултат:

1. Назначението, в съгласие на великите държави, на един главен управител-християнин, който не е принадлежал никога на турската администрация и независим от Високата порта при изпълнение на неговите длъжности;

2. Установяването на един международен контрол — колективен, постоянен и ползущ се с широки права на санкция. Като довежда до знание причините, които предизвикаха отчаяния акт на въстаналите населения, както и мерките, които могат да спрат последствията му, Вътрешната организация отхвърля от себе си всичката отговорност и заявява, че тя ще поддържа борбата до всецялото постигане на своята цел, като черпи енергия в съзнанието на своя дълг и в симпатиите на цивилизования свят.“

Съдържанието на тази декларация определя действителния характер на въстанието, какъто му бяха предопределили Иван Гарванов и неговите хора при вземане на Солунското решение и какъто го възприеха по необходимост Гоце Делчев и неговите другари: „като въоръжена отбрана“, „отчаян акт“, „последна крайност“ с цел да се предизвика намеса на европейските велики държави. И наистина, въстанието в Битолския окръг започна, разви се и завърши именно като крупна революционна акция за предизвикване на външна намеса.

Турските власти знаеха за подготвяното въстание, знаеха и приблизителното време на неговото начало. Затова те бяха концентрирали в Битолския окръг крупни въоръжени сили — над 100,000 души войска под командването на Омер Ружди паша. Българският консул в Солун Шопов съобщи до софийското правителство, че солунският валия Хасан Фехми паша бил заявил, какво „на 19 или 21 юли се очаква нещо“ (на 1 или 3 август по нов стил)¹. И турските власти в Битоля са знаели, че около Илинден ще става „нещо“. Но турските власти не очакваха масово въстание и не смятаха, че това „нещо“ ще бъде нещо повече от известните вече отделни сблъсквания между чети и войска. Нещо повече: те не вярваха, че организацията е способна да организира и ръководи крупно въстание. Още повече, че през юни и юли значително беше намалял броят на сраженията — от 31 през май — на 18 през юни и само 5 през юли, нещо, което турските ръководители погрешно отдаваха на общото отслабване на революционното движение в страната.

Затова, когато на Илинден въстанието в Битолски окръг пламна с неочаквана и неподозирана сила, не само турските

¹ Репорт на Р. Шопов № 480 от 18 юли 1903 г., цит. по Хр. Силянов, с. 58, стр. 359.

власти, но и европейските правителства бяха неприятно изненадани и озадачени.

Въстанието в Битолската кааза, като най-голяма и централна част на Битолския революционен окръг, представляваше също така и център на най-активна въстаническа дейност. В съответствие с топографическия характер на терена и етническият състав на населението, тази кааза беше разпределена на 7 въстанически райони. Въстанието започна на 2 август вечерта във всички райони.

1. Въстанишки район Буф-кол

Този район обхващаше северизточното разклонение на Баба планина с в. Пелистер и цялата източна част на Суха гора; в района има 26 християнски села с незначителен примес на турци.

На 2 август, в 22 часа, сигнал за въстанието бе даден от светлите пламъци на запалени купи сено край близкото до Битоля с. Боримечка. През нощта въстанишки отреди прерязаха телеграфните жици на протежение 2 километра. До 11 август въстаниците, необезпокоявани от турските власти, извършиха редица набег и разрушиха при с. Бистрица 5 бейски кули, три турски воденици и една модерна мелница, а на 14 август нападнаха и изгориха бейската кула при с. Раково.

В продължение на 12 дни въстаниците бяха пълни господари в Буфколския район. На 14 август от Битоля се появи крупен отряд аскер от около 3,000 души и в този ден между селата Раково и Буф стана първото ожесточено сражение, което трая 10 часа. Аскерът запали селата Раково и Битуше и след това се завърна в Битоля. Турските власти очакваха нападение върху самия град Битоля и затова държаха войската в града. По този начин въстаниците в целия район останаха необезпокоявани господари на положението до 29 август, когато големи отреди войска започнаха системно настъпление. Пред вид на неравните сили, въстаническите групи не приеха сражение и се оттеглиха в Пелистерските височини, а една част се прехвърли в Преспанско.

¹ Следващото изложение на развитието на въстанието в отделните каази (околии) в Македония и Одринско е направено според данните на Мемо-врата на Вътрешната македоно-одринска организация. Тези данни в основата си се покриват със сведенията, които отделните илденци дават в своите спомени за въстанието в съответните околии. Някои различия се наблюдават само в подробностите, които не са от значение за нашето изложение.

2. Въстанишки район Битолско поле

Въстанишкият район Битолско поле се простираше между Селичката планина, Пелистерската и Крушовската вериги, Леринското и Прилепското полета. За база на въстанишките действия служеше Селичка планина.

Поради равнинния характер на местността, въстанишките действия в Битолско поле имаха характер на бързи набег от базата Селичка планина към полските села. На 7 август те унищожиха бейските кули в с. Враневици, на 8 август — кулите в селата Скочивир и Гърбалов, на 9 август — кулите в селата Брод, Риберци, Новаши и др. При тези набег те не срещнаха никакъв отпор от турските власти. Едва на 20 август се появи турска войска и стана първото сражение при с. Паралово в полите на Селичка планина. На 26, крупни войскови части, идващи от Битоля и Прилеп, принудиха въстаниците да се оттеглят дълбоко в Мариховско.

3. Въстанишки район Гяват-кол

Този район обхващаше планинската местност на изток от Стругова и Бигла планина и на юг от горното течение на р. Църна и имаше за център с. Смилево.

На 2 август вечерта въстаниците нападнаха турския гарнизон в с. Смилево, от състава на който убиха 60 души и останалите прогониха. Същевременно те запалиха и унищожиха всички кули с ханища по шосето Ресен — Битоля, направиха негодни всички мостове и изпъкнаха телеграфните жици. На 3 август стана първото сражение: една турска част от около 400 души нападна укрепените позиции на въстаниците около Смилево, но беше отбита с големи загуби за турците. На следния ден, 4 август, турска войска отново нападна позициите на въстаниците, успя да ги изтика и да проникне в селото. Турската войска ограби селото и опожари 34 къщи. Въстанишка контраатака прогони турците от Смилево. На 5 август имаше ново нападение, но смирелските въстаници го отбиха. До 12 август въстаниците бяха пълни господари: турските власти не се решаваха да извършат нови нападения.

На 12 август турска войска и башибозук нападнаха въстаналото село Гявата, но бяха отблъснати от въстаниците. След обед на същия ден турците докараха още войска с артилерия. Селото беше бомбардирано и изгорено. Въстаниците се оттеглиха в планината. Турската войска се оттегли. До към 28 август въстаниците бяха пълни господари в този район.

На 28 август осемхилядна турска армия с артилерия отново нахлу в Гяват, колския район, бомбардира и унищожи цяло Смилево и изтика въстаниците, които се изтеглиха към Демирхисарско. По-късно няколко въстанишки отряда се върнаха в района и на няколко пъти се сражаваха с турския аскер.

4. Въстанишки район Крушово¹

Крушовският въстанишки район обхващаше пресечената територия на север от р. Църна и на югозапад от шосето Прилеп — Кичево с главен център планинското градче Крушово.

На 2 август вечерта въстанишките отреди от околните села заобиколиха Крушово и през нощта два отряда се промъкнаха незабелязано в самото градче. Към зори въстаниците обградиха правителствения дом и казармата. Полиците и чиновниците, намиращи се в правителствения дом бързо капитулираха, зданието беше изгорено. При казармата стана сражение и едва на 3 август след обед, след като зданието беше подпалено, съпротивата на аскера беше сломена.

През същия ден пред градчето се появи отряд от 300 души аскер. Въстаниците отбиха и прогониха турския аскер. През деня бяха направени и други опити на турския аскер да проникне в Крушово. На 3 август турците подновиха нападенията си, но пак бяха отблъснати. Същия ден в Крушово пристигна горското началство начело с Никола Карев: създаде се местна власт, която заработи трескаво както за подпомагане отбраната, така и за поддържане реда в града. На 4 август въстаниците успешно отблъснаха още две башибозушки нападения.

От 5 до 12 август въстаниците не бяха обезпокоявани от турски нападения. На 11 август въстанишките куриери съобщиха на щаба в Крушово: десетхилядна турска армия с полска артилерия под командването на Бахтияр паша настъпва към града в четири посоки. Към вечерта градът беше обсаден, обръчът се стесняваше...

На 12 август, в 10 часа преди обед, започна неравното сражение, започна и бомбардирането на Крушово. След дълго кръвопролитно сражение въстаниците си пробиха път и отстъпиха в планините. Турските войски нахлуха в града, почнаха грабеж и убийства. Изгорени бяха 159 къщи.

С падането на Крушово въстанието в района утихна, като само от време на време ставаха сражения между отделни въстанишки отреди и турска войска.

¹ По-подробно за Крушовската република гл. по-нататък

5. Въстанишки район Демирхисар

Демирхисарският район обхващаше твърде планинската местност между планините Бигла, Илинска, Крушка и Баба.

На 2 август вечерта въстаниците изпорязаха телеграфните жици по цялото шосе Битоля — Кичево, разрушиха мостовете по шосето, изгориха и разрушиха кехайските кули в бейските чифлици Утово, Джаван, Стругово, Загориче и други и нападناха гарнизона в нахйския¹ център Прибилци, ликвидираха войсковата застава в кулата при Брезово, нападнаха и прогониха турския гарнизон в с. Цер. До 28 август целият Демирхисарски район се намираше в ръцете на въстаниците.

Към 28 август голям турски отряд от Кичево прехвърли Баба планина и изгори почти до основи с. Цер. Между 28 август и 1 септември тридесетхилядна армия започна да настъпва и да очисти района от въстаниците. Една колона аскер, идваща откъм Смилево, се натъкна на въстанишки отряд при с. Слещица и има сражение с него. Друга колона аскер, идваща откъм Гявата, има облъскване с въстанишки отреди при селата Базерник и Бабино. Други две колони обхвърлиха други части на района, без да могат да открият въстаниците. На 2 септември цялата армия се оттегли към Битоля и Кичево. Въстаниците отново останата пътни господари на Демирхисарския район, необезпокоявани от турските войски чак до края на септември.

На 30 септември войска в състав 12,000 души пехота, 4 кавалерийски ескадрона и 12 планински оръдия започна от различни страни настъпление за окончателно потушаване въстанието в Демирхисарски район. В това време въстаниците в района наброяваха 3 отряда с обща численост 970 бойци — 300 души в Бигла, 250 души в южната част на Бигла и 420 души във Вировско и Слоещица. Въстанишките отреди заеха фронт от с. Белица до с. Слоещица, дълг почти 15 км.

Турските части настъпиха по целия фронт. Започна се ожесточено сражение. Левият фланг на въстаниците, обстрелван от артилерия и заплашван от удар в тил, отстъпи и се насочи да пази тила на централния сектор. Настойчивите атаки на турските войски против въстаниците на средния и десния сектори бяха отбивани с големи загуби за турците. Към вечерта турците съсредоточиха срещу тези сектори огъня на почти всички артилерийски батареи. Въстаниците трябваше да се отдръпнат — една група към Церовската гора, друга — към Вирово, и трета — в Боишките гори.

¹ Нахия — част от кааза, община, която обхваща няколко села.

Сражението трая до късно през нощта, когато турците прекратиха борбата и се оттеглиха по посока към Охрид, Ресен и Битоля. След това и до паването на снега турска войска не се появи в Демирхисарския район. По този начин Демирхисарско почти през цялото време на въстанието — от 2 август до края на октомври — се намираше в ръцете на въстаниците.

6. Въстанишки район Горна Преспа

Горнопреспанският район с център Ресен заема цялото западно крайбрежие на Преспанското езеро.

На 2 август вечерта един въстанишки отред ликвидира войсковата застава при Крушовските ханища и влезе в сражение с новопристигнал аскер. Друг отред нападна войсковата част, квартируваща в с. Подмочани. Трети отред имаше сражение с башибозук в с. Царедвор. Четвърти отред запали Шурленските ханища и ликвидира квартируващата там турска застава. Други отреди приближиха с демонстративна цел до Ресен и там имаха престрелка с турския гарнизон. През същата нощ бяха скъсани телеграфните жици, разрушени мостовете и на много места развалени шосетата Битоля — Корча и Битоля — Охрид.

На 3 август аскер от ресенския гарнизон предприе нападения по посока на въстаналите села. Станаха няколко сражения и бяха изгорени няколко села. През нощта аскерът се прибираше в своята база. Същото се повтори на 3, 4, 5, 7, и 9 август. Най-голямото сражение стана на 5 август при с. Елха. На 24 август цялото Ресенско беше наводнено от турски аскер и въстаниците бяха принудени да се оттеглят в планините. Последното сражение стана на 21 септември над с. Круше.

До 13 септември въстаниците бяха пълни господари на цялото западно крайбрежие на Преспанското езеро от Стеня до Звезда.

7. Въстанишки район Долна Преспа

Долнопреспанският район обхваща планинската местност по цялото източно крайбрежие на Преспанското езеро.

На 2 август вечерта един въстанишки отред имаше сражение с турския гарнизон в нахийския център Наколещ. През същата нощ бяха скъсани телеграфните жици, развалени мостовете и някъде пътищата. От 3 до 24 август станаха редица сблъсквания на разни места в района. На 3 септември станаха сражения с големи части аскер при селата Герман и Руда-

ри, а на 10 септември — ожесточено сражение в Шърбовската планина, при което въстаниците дадоха 50 души жертва. Последното сражение стана на 13 септември при с. Герман.

До 24 август въстаниците бяха господари почти на целия район, след тази дата — на планинската част.

Въстание в Охрид-ска кааза Въстанието в Охридска кааза започна на установения от Главния щаб ден 2 август едновременно в четирите революционни района — Малесия, Горна Дебърца, Долна Дебърца и Орта-кол. Не стана масово въстание в района Дрим-кол (опиращ се към албанските земи) и Езерец (по източното побережие на Охридско езеро).

1. Въстанишки район Малесия

Малесийският въстанишки район обхващаше планинската местност на север от Струга и до Жупата.

На 2 август всички въстанишки отреди бяха на местата си и готови за действие. На другия ден един отред нападна турските бачила (мандри) край с. Локово, избявлява охрана и отне стадата, принадлежащи на албански дерибей. През деня пристигна отред от 300 души аскер, който нападна въстаниците. След кръвопролитно сражение при „Църни Камен“ аскерът беше разбит и в бягство се оттегли в посока на Дебър. На 4 август силни турски отреди, идващи от Дебърско, отново нападнаха въстаниците между селата Бержано и Локово. След осемчасово ожесточено сражение въстаниците трябваше да отстъпят пред големите сили на турския аскер: те бавно се оттеглиха към трудно проходимия Караорман и навътре в планинските дебри. Аскерът се опита да претърси планината, но скоро изостави това опасно дело и се върна обратно в Дебърско, като по пътя ограби селата Збъжди и Ърбино.

На 4 август сутринта друг въстанически отред нападна гарнизона в турското село Велешце. Турският аскер, подпомогнат от въоръжени местни башибозуци, оказва силен отпор и даже успя да изтика отряда към съседното християнско село Таш-Моруница, гдето сражението продължи с неотслабваща сила. Обкръжени от всички страни с участието на свежи турски сили от Охрид, въстаниците със стремителна атака пробиха гъстия турски обръч и се измъкнаха по течението на р. Дрим. Аскер и башибозук ограбиха беззащитното село. След това турски въоръжени сили дълго кръстосваха из Малесията без да срещнат въстаници.

Двата въстанишки отряда се прехвърлиха в съседния район Горна Дебърца, като в Малесията оставиха малки подвижни групи за отделни терористически действия.

2. Въстанишки район Горна Дебърца и Долна Дебърца

Планинската местност на север от Охрид, между Малесията и Портайска планина, носи името Дебърца, като северната част се нарича Горна Дебърца, а полската Долна Дебърца. Този район бе главната база на въстанието от цялата Охридска кааза.

Въстанието в този район беше обявено на Илинден, но въстанишки бойни действия започнаха на следния ден, 3 август, когато един отряд нападна гарнизона в нахийския център Издеглавье. Турският аскер на брой 140 души се затвори в каменната, неуязвима за леко оръжие зидана бейска кула в селото. Сражението между обсадилите кулата въстаници и турския аскер продължи през целия ден безрезультатно. На 4 август на помощ на обсадените пристигна голям отряд аскер и башибозук. Сражението продължи с още по-голяма ожесточеност. Към вечерта въстаниците бяха принудени да отстъпят.

Освен несполучливото нападение върху турския гарнизон в нахийския център, през първите десет дни на въстанието станаха 12 кръвопролитни сражения с турския аскер: на 7 август — при село Лешани, на 8 август — при с. Слатино, на 10 август — при селата Лактинье и Врабяни, на 11 август — при село Ботун; на 12 август станаха шест сражения — при селата Грегани, Лешани, Белчица, Цървена вода и др. До 18 август въстаниците бяха пълни господари на положението в района, с изключение на изолираните укрепени пунктове на турците в с. Издеглавье, Ново село, Песочай и Оздолени.

На 19 август в Дебърца се появиха първите големи турски отреди. Един такъв отряд от 4500 души пехота с артилерия, идващ от Демирхисарско, нападна с. Мраморец и прогониха намиращата се в селото малка въстанишка група. Второ сражение стана при с. Турие. Турците изгориха селата Мраморец, Турие и Сливово.

Други турски отреди, идващи от Кичевско и Дебърско, прошариха надлъж и нашир цялата Дебърца, имаха редица сражения с въстаниците, ограбиха и опожариха десетки села. Турските войски скоро се оттеглиха. Въстаниците слезоха от непристъпните планини и до средата на октомври бяха господари в Дебърца.

3. Въстанишки район Орта-кол

Ортаколският въстанишки район, в който спадаше и гр. Охрид, представлява също така планинска местност, разположена между Долна Дебърца и Езерския край. За база на въстаниците в този район служеха планината Копарница и склоновете на Илинска и Петринска планини.

На 3 август въстанишки отряд нападна турския гарнизон в Сурилски рид, но безуспешно: въстаниците бяха пресрещнати със силен огън от изгодните турски позиции на рида и бяха принудени да се оттеглят. Друг отряд нападна група войници в с. Куратица, част от която изби, а друга се разпръсна. През първите дни на въстанието станаха още няколко малки сражения. Тактиката на турските власти в Охрид се състоеше в бързи набегии през деня към въстанали села, а през нощта аскерът се прибирал в Охрид.

По-големи сражения станаха на 12 август — едно при с. Куратица и други при с. Плакье. На 19 август имаше още две кръвопролитни сблъсквания — едно пак при с. Куратица и друго при с. Свиница. На 20 август стана сражение във Велгошко. По това време в Ортаколския район пристигнаха многобройни турски войски. Въстаниците се оттеглиха в непристъпните планини.

На 13 септември стана най-крупното и най-ожесточено сражение между селата Куратица, Речица и Свиница. Деветхилядна турска армия с артилерия се опита в този ден да разбие и ликвидира главната база на въстаниците в местността „Марково долче“, където се бяха укрили и много жени и деца от околните села. Турците обсадиха лагера на въстаниците в „Марково долче“ от всички страни и още в зори на 13 септември започнаха настъпление от всички страни. Ожесточеното отчаяно сражение продължи няколко часа. Обръщът на настъпващите турци се стесняваше. Една част от въстаниците проби турския кордон и излезе от обкръжението. Другите отреди се окопах за последен отпор, вземайки на защитено място в средата жените и децата. Сред трясъка на пушките и бомбите се носеха и писъците на жени и деца. Непорът на турците не можа да бъде спрял от изтощените сили на въстаниците: отбраната беше разкъсана, падаха покосени и въстаници, и жени, и деца. Мнозина от въстаниците успяха да се измъкнат, но жените и децата бяха пленени от турците и откарани в кулата на дериеба Мефаил ага в с. Косел. На полесражението останаха трупове на 40 жени деца.¹

¹ Според Девн Димитров, участник в сражението в „Марково долче“, били убити около 160 души жени, деца, стари и млади без оръжие. Гл. „Борбата в Костурско и Охридско“, София, 1926 г., стр. 120—121.

Кръвопролитното сражение в „Марново долче“ беше последното сражение в Ортаколския въстанишки район. Въстанишките отреди след тежкото поражение се прехвърлиха в Дебърца, за да се върнат отново след оттеглянето на турската войска.

Въстание в Кичевска кааза Въстанието в тази кааза започна на Илинден вечерта с концентрирано нападение на няколко въстанишки отряда против гр. Кичево. Обсаждайки незабелязано града, въстаниците през нощта неочаквано нападناха двата турски гарнизона, разположени край самия Кичево, разпръснаха изплашените войници и офицери и проникнаха в града. След това въстаниците напуснаха града и се отправиха за своите райони на действие. Това нападение срещу Кичево преследваше целта да принуди турците да изтеглят към града няколкото гарнизона, разположени в разни места в околията, и с това да се облекчат въстанишките действия на другите райони.

По-нататък въстанието се разви в два района — в Горна и Долна Копачка и Рабетин-кол. Останалите райони Горно Кичево и Горно и Долно Поречье дадоха въоръжени сили за въстанието, но сами в бойните действия не участваха.

1. Въстанишки район Горна и Долна Копачка

Въстанишкият район Горна и Долна Копачка заемаше западната половина на Кичевската кааза и представлява пресечен масив с високи планини и множество хребети. Обграден от три страни с трудно проходими планински хребети, този район представляваше една от най-здравите бази на въстанието в Битолския революционен окръг.

На 2 август вечерта един въстанишки отряд нападна турския гарнизон край с. Извор. Турските войници, настанени в каменните кула и хан, оказаха упорита съпротива.

През същото време друг въстанишки отряд, насочил се към с. Извор, водил сражение с турски аскер, който също бързаше към с. Извор, за да помогне на обсадения от въстаниците турски гарнизон. В това надпреварване турският аскер пристигна по-рано на местосражението и веднага встъпи в бой, удряйки въстаниците в гръб. След кратко сражение новодошлите турски подкрепления пробиха въстанишкия кордон и се присъединиха към гарнизона. Използвайки процеп в веригата, обединените сили на турците се измъкнаха от кулата и хана и се оттеглиха към Кичево, водейки чести сражения с преследващите ги въстаници.

В същия ден стана сблъскване между башибозуци и селяни от Вранещица. Пристигналият на помощ въстанишки отряд прогони башибозука, както и една група аскер, идваща от Кичево на помощ на башибозука.

На 4 август турска войска и башибозук нападнаха въстанишкия отряд в с. Карбуница, изтикаха въстаниците и проникнаха в селото. По-късно въстаниците предприеха контраатака и след ожесточено и кръвопролитно сражение, преминало в отчаян ръкопашен бой с щикове и приклади, разбиха и прогониха турските войски. След това поражение и до първите дни на септември турците не се решиха да се покажат в този район. През това време населението се чувствуваше свободно и нормално извършваше всички полски работи.

Новото турско нападение в Копачка започна в първите дни на септември. На 3 септември двехилядна турска войска идваща от Дебърско, започна систематическо проникване в Копачкия район, водейки сражение с отделни въстанишки групи. По-голямо сражение стана при с. Яхчани, откъдето въстаниците отстъпиха към с. Подвиз. Турският аскер не продължи преследването, а се оттегли към Кичево и Лазарополе. Нов опит за ликвидирание въстанишките гнезда турците направиха към 18—20 септември, но пак безуспешно. Войската пак напусна района. Към средата на октомври нови турски части прошашиха Копачка, но въстаници не откриха. Към края на октомври горското началство прекрати въстанието, прибра оръжието и разпусна селяните по домовете им.

2. Въстанишки район Рабетин-кол

Рабетинколският район обхващаше тагрде планинската местност на североизток от Кичево и имаше база планините Чалъоица и Разнегице.

Въстанието в този район започна на 3 август заранта, когато един въстанишки отряд премина в Долно Поречье и нападна турския гарнизон в известното в този край разбойнишко гнездо текето Хайдарбаба при турския чифлик Дебич. На другия ден въстаниците се сражаваха с башибозук при самия център на района Рабетино.

На 9 август четири роти турска войска навлязоха в района и водиха седемчасово сражение с въстаниците при Рабетинската река. Въстаниците отстъпиха в планината, а аскерът изгори с. Рабетино и разграби други четири села. На 11 август в Чалъоица (върх „Кула“) стана ново сражение. След тези

сражения турците се оттеглиха и оставиха района в ръцете на въстаниците чак до 8 септември.

На 9 септември крупни турски сили, настъпващи от четири посоки, започнаха генерално прочистване на Рабетин-кол. Турците нападнаха укрепената въстанишка база при вр. Песак в Чалъоица и след петнадесетчасово сражение принудиха въстаниците да отстъпят и се разпръснат. От този момент и до окончателното прекратяване на въстанието в Битолски окръг-рабетинколчани не проведоха значителни бойни действия.

Въстание в Леринска каваза Въстанието в Леринско започна на Илинден, едновременно в два района — Старонередски и Нидженски, разделени един от друг от Леринското поле.

1. Въстанишки район Стара нереда

Старонередският район включваше в себе си 20 християнски села в планинската местност на запад от гр. Лерин и имаше за база Нередска и Бухска планини.

На 2 август вечерта въстанишки отред нападна железопътната станция Екшису, изби охраната и разруши редица съоръжения. След кратко сражение с пристигналата от Суровичи турска войска отредът се завърна на своята база. Други отреди изпогъсаха телеграфните жици, разрушиха няколко шосейни мостове и железопътния мост при с. Кенали.

След тези акции през първия ден на въстанието, в следващите няколко дни станаха няколко сражения — при с. Търсие, между селата Раково и Бук, при с. Секулево, при чифлика Орновско и др. Цялата планинска територия на този район се намираше в ръцете на въстаниците. Само над с. Арменско в Бигла планина беше останал турски гарнизон, който, добре укрепен, при прекрасно разположение, представляваше голяма заплаха за въстаниците в района. Затова Леринското горско началство в споразумение с Костурското горско началство беше дало заповед на всяка цена и този вражески гарнизон да бъде ликвидиран. При изпълнението на тази заповед стана най-голямото сражение в Леринска каваза.

На 4 се започна съвместно настъпление на въстанишки отреди от Леринско и Костурско против турския гарнизон над с. Арменско, като, първоначално бяха заети няколко околни височини. В резултат на предателството на селски чорбаджии от с. Писодеи турците узнаха намеренията на въстаниците и бързо струпяха подкрепления с няколко планински оръдия. Все пак костурските отреди, след няколко сражения, взеха

основните пунктове — връх „Гьоргова глава“ и местностите „Езерцата“ и „Копанката“.

В развилья се бой костурчани бяха изтикани от „Езерцата“, но останалите височини здраво се държеха от въстаниците. Към пладне на 4 август турците получиха подкрепления, но и това не помогна. Едва към вечерта турците можах да принудят въстаниците да се оттеглят по-навътре в планината. Обезкуражено от упоритата съпротива на въстаниците и понесените жертви в боя, турското командване не само не продължи настъплението, но заповяда войските да се върнат в Лерин. При това турците даже не оставиха гарнизон нито над с. Арменско, где то се намираше техният укрепен пункт до сражението, нито на други места в района. По този начин въстаниците, ликвидирали единствената укрепена база на турците, станаха пълни господари в Старонередския район.

На 25 август беше извършена още една значителна въстанишка акция: съединени лерински и костурски отреди нападнаха голямото с. Невеска, где то имаше турски гарнизон от около 250 души. През деня въстаниците се приближиха към с. Невеска и към вечерта стегнаха селото в обръч. Неочакваната атака изненада и изплаши турците дотолкова, че те не можах да пукнат пушка и се разбягаха кой накъде вижда. Привечер въстаниците влязоха в Невеска, разрушиха телеграфа, взеха много трофеи, запалиха казармата и след това напуснаха селото.

Два дни по-късно крупни войскови части нахлуха във въстанишкия район и започнаха щателно да претърсват. Въстаниците, виждайки грамадните сили на турците, отстъпиха в Емборската планина. По-късно войските се изтеглиха, оставяйки тук-там силни гарнизони. Въстанишките отреди се появиха отново и до края на въстанието станаха още няколко сражения.

2. Въстанишки район Нидже

Нидженският район се простираше на изток от гр. Лерин до Островското езеро и обхващаше цялата югозападна част на Нидже планина, где то бяха разположени двадесетина християнски села.

Въстанието в този район започна на Илинден вечерта с разрушаване и опожаряване на няколко бейски кули в турските чифлици. Първото значително сражение с турска войска стана при с. Горничево, след това — при селата Неокази, Сетинье и Секулево.

До 28 август Нидженският район се намираше в ръцете на въстаниците. След това в района нахълтаха крупни турски войскови части и въстаниците, без да приемат бой, се отдръпнаха в планините. През втората половина на септември в Нидженския район се появиха няколко костурски отреди, принудени да напуснат своя район от силни турски части. Тези костурски отреди имаха още няколко сражения с турския аскер.

Въстание в Костурската кааза

Въстанишкото движение обхваща главно северните части на Костурската кааза, разположени в планинската местност на север от гр. Костур, с три основни опорни пункта: Пополъе, Кореща и Клисурска. Въстанието започна на 3 август в Порече, на 4 август в Клисурска, на 5 август — в Кореща.

Бойните действия в Пополъе, което обхващаше планините Вич и Върбица, започнаха на 3 август с нападение против турския гарнизон в с. Вишини. След тричасово сражение турците бяха разбити, напуснаха селото и отстъпиха в безпорядък. На 7 август стана второ сражение, недалече от с. Шестово, в което въстаниците не можаха да устоят на значителното надмощие на турците и отстъпиха.

Въстанишките действия в Клисурска започнаха на 4 август с нападение върху самото градче Клисурска. Първото нападение беше отбито от турския гарнизон. На другия ден нападението беше повторено от по-големи въстанишки сили. Този път турският гарнизон беше разбит и разпръснат. Въстаниците влязоха в градчето Клисурска и останаха там до 28 август.

На 5 август започнаха бойните действия в Кореща с нападение против турско-башибозушкото село Жервени. След кратка престрелка въстаниците проникнаха в селото и го опожариха. На 9 август съединени отреди нападناха турско-албанския център в Деволта, градчето Билища. След петчасово сражение въстаниците отстъпиха. На другия ден стана шестчасово сражение с 800 души турски аскер в Дъмбенската планина. Турците бяха разбити и избягаха в безпорядък към с. Дъмбени, което те един ден преди това бяха запалили и унищожили.

Тези крупни нападения и успешни сражения създадоха сред турците страх и нерешителност. Гарнизоните в селата Загоричани, Кономлади, Поздивища, Габреш, Рула, Косинец, Кондоброди, Несрам и други не дочакаха среща с въстаниците, напуснаха своите бази и се прибраха в Костур. По този начин цялото Пополъе, Кореща и Клисурска бяха очистени от

турците и въстаниците бяха пълни господари на северната част на Костурска кааза.

Това продължи до 26 август. На 27 август заранта в района на въстанието се яви шестхилядна турска армия, която навлезе в Пополъе, разби един въстанишки отред, опожари селата Черешница и Кондоброди. Вечерта на същия ден във Вич войската се сражава с друг отред, а на другия ден опожари селата Бабища, Загоричани, Бъмбоки и Мокрени и се установи в изпразненото от въстаниците градче Клисурска. Съдновременно въстаниците бяха изтикани и от своята укрепена база в планината Върбица.

В началото на септември крупни турски части се прехвърлиха от Пополъе и Клисурска в Кореща, изтикаха въстаниците из укрепените планински бази и опожариха селата Черновица, Горно Дреновени, Поздивища, Долно Дреновени и Въмбел. Голяма част от партизанските отреди беше принудена да изостави Костурска кааза и да се прехвърли в Морновско. Към 10 септември турските войски се прехвърлиха в съседните каази, като в Костурска оставиха малки гарнизони. Възползувани от това, въстанишките отреди се завърнаха в напуснатите по-рано бази. Към края на октомври отново се появи турски аскер. Станаха още две ожесточени сражения при селата Кономлади и Турне — последните въстанишки действия в Костурска кааза.

Крушовска република

Най-славна страница в историята на Илинденското въстание и цялото македонско националноосвободително движение написа планинското градче Крушово, где то беше прокламирана запечатаната навеки в съзнанието на поколенията Крушовска република.

Събитията около създаването и краткото съществуване на Крушовската република представляват не само исторически интерес, но те са и от голямо принципално значение от гледна точка на осветляване важните принципи за целите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, за разбирането на характера на въстанието и на тактиката и стратегията на въстанишките действия. Работата се състои в това, че въстанието в този район не се фазви само като една демонстрация против турската власт, а като революционна акция за вземане властта в града, и след като тя бе взета — в организиране народна власт и самоуправление с участието на всички народностни групи в града. Затова налага се на Крушовската република да бъдат посветени няколко страници, независимо от обстоятелството, че по-горе, при описване въ-

станието в Битолска кааза, беше дадено място и на въстанишките действия в Крушовския въстанишки район.

Малкото градче Крушово, с около 3,000 къщи, е разположено амфитеатрално в една котловина на Баба планина, над 1,000 метра от морското равнище, между градовете Прилеп и Битоля. Край града стърчат скалисти височини, които представляват естествени укрепления. Недалече от града се издигат стари калета (крепости, кули), останали от времето на Римската империя.

В района на Крушово революционната организация се възглавяваше от крушовчанин Никола Карев, тесен социалист, минал през Македонския революционен социалистически съюз в София. За Карев се казва, че той като македонски революционер се бореше против турското владичество с пушка в едната ръка и с „Комунистическия манифест“ на Карл Маркс и Фридрих Енгелс в другата ръка. Най-близкият помощник на Карев беше сръбният и красива влях Пито Гули, който отдаде своите младини и своя живот в служба на освобождението на Македония от турско робство.

С имената на славните македонски синове Никола Карев и Пито Гули, застанали начело на революционната организация в Крушовски район и ръководещи въстанишките операции за превземането на Крушово, е свързано създаването на Крушовската република. Ето как се рисуват събитията около тази славна страница на Илинденското въстание.¹

Създаденото, съгласно решението на Смилевския конгрес горско началство начело с Никола Карев веднага пристъпи към разработка на оперативен план за въстанишките операции и усилена подготовка на бойните сили. Проверката на оръжието показва, че на първо време организацията може да разполага с около 750 бойци, въоръжени с най-разнородни пушки — гръшки „Гра“, руски кримки, турски бердани, тетовски мартини и само двадесетина манлихерови и маузерови пушки.

Горското началство разпредели наличните въоръжени бойци на осем отреди:

1. Отредът на Андрей Докурчев, който по плана трябваше да проникне в града и да превземе правителствените учреждения, телеграфопощенската станция и таксилдарския бирнически район.

2. Отредът на Иван Алябака, който също трябваше да проникне в града, да обкръжи и превземе казармата.

¹ По данни на Никола Киров — Малски, Крушово и борбите му за свобода, София, 1935 г., стр. 28—36.

3. Отредът на Пито Гули, който трябваше да охранява подстъпите към Крушово откъм Острилечкия проход и селата Бирино и Тръстеник, като същевременно при нужда се приличва на помощ на отредите на Докурчев и Алябака.

4. Отредът на Марко Христов (Мирче) със задача да охранява североизточните подстъпи на града, като заеме положение в местностите „Липа“, „Спилите“ и „Калето“.

5. Отредът на Ташку Карев — за охрана на прохода „Койов трън“.

6. Отредът на Ристе Тасев — за охрана на прохода при „Павлева чешма“.

7. Отредът на Гюрчин Наумов — за охрана на пътя между прохода „Слива“ и върха „Бушева чешма“, който води към турското село Дреново и помашното село Пласница.

8. Отредът на Коста Христов — за охрана на прохода „Муратова чешма“ при „Голи рид“.

Грамадното мнозинство от бойците в отредите бяха селяни от околните християнски села. От крушовчени участваха само няколко десетки по-млади и по-интелигентни граждани. Значителен беше броят на бойците-власи, особено сред крушовчани.

В навечерието на въстанието, на 31 юли 1903 г., по заповед на горското началство една част от въоръжените сили се събра в планинското село Светомитрани, друга — в Пусторечките и Зашлечките усои. Там стана проверка и разпределение на хората в отредите. От там всички отреди се насочиха към определените изходни места край Крушово.

Към вечерта на Илинден всички отреди бяха на своите позиции. В това време животът в Крушово течеше все още нормално — поне външно.²

„За непосветените, т. е. за грамадното болшинство от гражданите, празникът Св. Илия мина както всички празници — с литургия в трите църкви, с визити и суетене около много сватбени веселби. От посветените в тайната — младите и го-товите бяха вече по своите места в няколкото отреди из околните балкани и села. Останалите в града преживяха подир обед минути на страшна тревога. Един вечно нетрезвен, но патриотичен темен съгражданин на име Коле Чавче, получил сякаш под влиянието на винените пари дар на ясновидец, се изправи пред правителствения дом и размахвайки червената си кърпа вместо знаме, завика в лицето на приставите и зап-

² Следващите редове са взети, с някои незначителни стилистични изменения и съкращения, от книгата на Христо Силянов „Освобоditелните борби на Македония“, т. I, София, 1933 г., стр. 291—294.

тиите: „Ура! Да живее Македония! Долу Турция!“ Пиянското реноме на Чавчето бе твърде голямо, за да се озадачат турците от неговата революционна демонстрация. Все пак полицията се резшава — така поне се стори на посветените — и разпрати шпионите си в махалите и покрайнините на града.

Настъпи нощта. Градът постепенно утихна. Чуваха се само откъслечни звуци на музика и песни откъм сватбарските къщи и отмерените удари на часовника от камбанарията на голямата гръцка църква Св. Никола. В това време въстаническите отреди, наброяващи близо 800 въоръжени хора, бяха вече стеснили железния си обръч около Крушово, а два отряда се промъкнаха незабелязано в самия град.

Към полунощ се разнесе първият сигнален изстрел. След мигновен интервал се чуа залпове от разни места и стрелнаха заспалия град. Чу се гръмовито „ура“, което се сляс с първия камбанен звън откъм Св. Никола. Много камбани в трите градски църкви — българска, гръцка и влашка — чакаха тоя звън, за да забият с луд размах всички изведижд. Непосветените граждани разбраха смисъла на тоя необикновен трясък. Всички прозорци светнаха, мъже, жени и деца изтичаха на улицата. Българи, власи и гръкомани се запрегръщаха и се поздравляваха с „Христос възкресе“ и „Честита свобода“. А боят продължаваше. Биеха неспирно и всички камбани на трите крушовски църкви.

Правителственият дом падна след кратка престрелка с отряда на Андрей Христов (Докурчев). Два окървавени трупа лежеха пред хюкмета¹: на турския часовик и на един въстаник-селянин с разбит череп — първата жертва на въстанието в Крушово. Завзеха се едно след друго и останалите учреждения. Всички турски чиновници и семействата им бяха отведени в отделна къща.

Зазори се. Само в казармата, обсадена от отряда на Иван Наумов Алябака, 60-те турски войника продължаваха да се сражават. Откъм юг се зададе със своя отряд и с разкошно знаме Пито Гули, местен влах, в сърмена носия, яхнал хубав жребец. Отредът мина тържествено през града, шумно поздравяван от множеството, и се спря на гумена, където остави знамето. В продължение на два часа се изпровърва градът, за да се преклони пред това скъпо знаме със златен кръст на едната страна, а с червени букви написано „Свобода или смърт“ — на другата.

С пристигането на Питогулевия отряд шурмуването на казармата се засили. Сградата бе напръскана с газ и подпа-

лена, а войниците потърсиха спасение в конюшната. През две дупки, пробити в стената, те се впуснаха в дола, но попаднаха под кръстосания огън на въстаниците от града и от отряда на войводата Мирче, заел Спилите и Калето. Само 17 аскерлии с офицера си можаха да се приберат в турското село Алдамци. От въстаниците 7 имаше убити и 5 ранени и от гражданите един убит и един ранен.

Войници и башибозуци от разни посоки се опитаха да помогнат на обсадените в Крушово, но всички бяха отблъснати от отредите, укрепени по височините около града. Мирче отблъсна пред „Кулата“ около 3000 души войници и башибозуци, дошли откъм Прилепско поле. Коста Христов разпръсна на Липа башибозука откъм Норово. Гюрчин на Дели-камък обърна в бег башибозука от селата Дреново и Плащница. В тия схватки паднаха нови двадесетина турци.

Сформира се нов отряд от граждани-доброволци под командата на Тодор Христов, подпоручик. Нему се възложи охраната на града.

Във веселие и празненство Крушово прекара първата си свободна нощ. Всички семейства се надпревараха кое с похубави гости и баници да нагости въстаниците — своите освободители.

На 4 и 5 август турски войници и башибозуци направиха нови опити да си възвърнат Крушово, но всичките им нападения бяха отблъснати от укрепените по околните височини отреди.

На 4 август слезе в града горското началство начело с учителя Никола Карев — благородна фигура — най-светлата личност в Крушовското въстание. Шестдесет души първенци, представители на трите елемента — българи, власи и гръкомани, — свикани на събрание, избраха 6-членна комисия, по двама от всеки народ, на която се повери управлението на ръководния град. „Временното правителство“ под председателството на Вангел Дину раздели управлението на 6 ведомства, които разпредели между членовете си, както следва: председателят Вангел Дину пое съдебното ведомство, Георги Чаче — секретар и завеждащ реквизицията, Теохар Нешков — касиер и завеждащ финансите, Христо Кюркчиев — градоначалник и завеждащ полицията, Димитър Секулов, завеждащ прехраната и продоволствието и д-р Никола Балю — завеждащ санитарното дело. Управниците заседаваха редовно в голямото гръцко училище.

Обзаведе се в българското класно училище болница под ръководството на д-р Батал, влах. Сарашките и опинчарски

¹ Хюкмет — управление.

работилници фабрикуваха трескаво цървули, патрондаши, ремъци. В лежната се претопяваха всякакви оловни и калашни предмети, подарявани от гражданството, а в арсенала, помещаващ се в една частна къща, се изглаждаха изливаните куршуми, оправяха се пушки, револвери и пр. Двете парни мелници мелеха денонощно донасяното по планински пътища жито, необходимо за прехраната на населението и въстаниците; на бедните семейства брашно се раздаваше безплатно.

Състави се революционен съд, пред който бидоха изправени неколцина крушовчани, четирима гръкомани и един българин, известни на целия град като турски шпиони. И петимата бяха осъдени на смърт и екзекутирани.¹

Горското началство на Крушовския район отправи прокламация на местен македонски говор до турското население в околните села, в която се казваше:

„Браќа земјаци и мили комшии!

Ние, вашите вечни комшии и познаници от убавото Крушово и неговите китни села, без разлика на вера и народност, неможејќи веќе да трпиме тиранијата на жедните за крв и гладните за чоечко месо муртати², што гледаат и нас, и вас да дотераат до ноќ, и нас, и вас да дотераат до питачки стап³, и нашата мила и богата земја да заприлегат на пустиня, денеска дигнавме глави и решихме до пушка да се браниме од тия наши и ваши душмани и да задобиеме слобода. Вие мошне арно знаете, оти ние не сме лоши и разбирате, оти от маки си я кладовме главата во торба, за да заживеем чоечки или пък јоначки да умреме!

Бидејќи от дедо и прадедо си живееме како браќа на оваа земја, ние ве имаме свои и сакаме до край да останеме свои.

Ние не дигнавме пушка против вас. Тоа би било срам за нас. Ние не дигнавме пушка против мирниот, трудолюбивиот народ, што се прерануе како нас со крвава пот — той ет наш брат и со него сме живееле и пак сакаме да живееме. Ние не излеговме да колеме и да палиме, да крадеме и да грабиме.

Доста ни се зулумите на безбројните дербеи по нашата сирота и окрвавена Македонија. Ние не излеговме да ги порисанчуеме вашите майки и сестри, жени и керки. Ние не сме муртати, а револуционери и под клетва да умреме за правото и слободата. Ние се бунтуеме против тиранијата и ропството, против муртатите, против зулумчарите, против насилниците на

нашата чест и против тие, што ни я смукат нашата пот и експлоатират нашиот труд.

Ние ве жалиме како свои браќа, бидејќи разбираме оти и вие сте робни како нас: робни на царот и на царските беџи, ефенди¹ и паши, робни на богатите и силните, робни на насилниците и на зулумчарите, што я запалија царштината от четири страни и што не дотераа нас да дигнеме глава за право и слобода и за чоечки живот. Ве каниме и вие да дојдете, да дојдете да водите борба. Елате браќа муслимани, при нас да тръгнете против вашите и нашите душмани! Елате под байракот на автономна Македонија. Елате да ги скършиме синжирите на ропството, да се куртулисаме² от маки и страдания. Елате при нас браќа, да си слеете душите и сърцата и да се спасиме, та и нашата челяд да живее мирно и спокойно, да работат и напредуват.

Мили наши комшии! Като турци, арнаути и муслимани, ние разбираме, дека вие мислите, оти царството е ваше и вие оти не сте робни, щом на царскиот байрак нема крст и има месечина. Оти не е така и оти грешите, вие бързо ќе се сетите и ќе го разберете. Ние сами ќе се бориме и за вас, и за нас и ако е потребно, до един ќе умреме под байракот за нашата и вашата слобода. Слобода или смърт е написано на нашите чела и на нашиот крвав байрак и нема веќе враќане назад.

Нека биде благословена светата борба!

Нека се живи борците за правото и слободата и сите чесни македонски синои!

На 11 август градът беше развълнуван от тревожна вест: откъм Прилеп по шосето за Крушово се движи необхватна върволица турска войска. Към вечерта десетхилядна армия с полска и планинска артилерия се установи на бивак край с. Кривогашани.

На следния ден, 12 август, турските войски, разделени на няколко крупни отряда, се насочиха към Крушово, обграждайки го от всички страни. Турските войски се движеха бавно и осторожно, но системно стяха обръча около града.

Командувачият турските войски Бахтияр паша предложи на въстаниците в Крушово да се предадат. Отговорът беше отрицателен. Бахтияр паша заповяда настъпление: артилерията откри чест огън и пехотата започна да напират към позициите на въстаниците. На помощ на крушовчани пристигна

¹ Муртат — предател, изменник.

² Питачки стап — просешка тояга.

¹ Ефенди — господин, господар.

² Куртулисаме — освободиме, отървеме.

Киевският въстанически отред. Боят ставаше все по-ожесточен.

След двучасово сражение надмощието на турците се почувствува на източния и северния фронтове: въстанишките отбранителни линии бяха разкъсани. Турците се хвърлиха в ръкопашен бой. Крушовските отреди, сражавайки се храбро, почнаха постепенно да се отдръпват към близката гора. В прохода „Слива“ един отред от 40 души до последна минута отбива щиковите атаки на турците. Но отредът редееше, бойците оставаха все по-малко. Когато многобройни турци нахълтаха в техните окопи, всички още живи бойци зеха пахацевите на револверите и свършиха пред лицето на изумените турски офицери и войници. „По заповед на офицерите си, войската мина край труповите на нашите борци и с пушечна стрелба във въздуха им отдаде почит.“¹

Последното и най-жестоко и кръвопролитно сражение стана на „Мечкин камен“, где то беше звел позиции отредът на Пито Гули. Храбрия Пито беше недоволен от решението на войводското съвещание за отстъпление и настояваше да се продължи борбата докрай. Турците насочиха своите яростни атаки против „Мечкин камен“, где то 370-те бойци на Пито Гули също така яростно отбиваха врага. Скоро турците се хвърлиха в ръкопашна схватка. Позициите представляваха неописуема гледка: сред виковете, псуваните и охканията на ранените звъняха щикове, тъпо удряха приклади и камъни. Надмощието на турците беше очевидно: въстаниците се промъкнаха в гората, като оставиха 40 трупа — сред тях и тялото на безстрашния Пито Гули.

Пушечната стрелба престана, боят затихна. Само артилерията все още биеше по посока на крушовските махали. На 13 август над крушовските къщи се вееха бели знамена: Крушово капитулира, Крушовската република завърши своето десетдневно съществуване.

¹ Николa Киров—Майски, и. с., стр. 66

Пета глава

ВЪСТАНИШКИ ДВИЖЕНИЯ В ДРУГИТЕ ВИЛАЕТИ¹

Преображенско въстание в Одрински вилает

Съгласно решението на Одринския окръжен революционен конгрес въстанишките действия станаха само в североизточната част на Одрински вилает — в Странджанския масив, где то бяха разположени каазите Малкотърновска и Ахтополска и по част от каазите Лозенградска и Визенска.

Въстанишкият район беше разделен на 12 въстанишки участъка, в които бойните действия започнаха и се развиваха едновременно през нощта на 18 срещу 19 август, християнския празник Преображение — от това и възстанието в Одринско носи името Преображенско. През тази нощ бяха скъсани всички телеграфни жици и изсечени телеграфните стълбове, разрушени мостовете и на места направени непроходими за коли главните шосейни пътища. Нападнати и прогонени бяха всички гарнизони в селата и малките градчета (с изключение този в Малко Търново), и пограничните застави и пунктове край турско-българската граница. Целият въстанишки район беше очистен от турска власт. Само кавазалийският център Малко Търново, где то имаше силен гарнизон, остана да съществува като оазис на султанската власт сред освободената въстанишка територия. До 6 септември населението в Странджа беше свободно. „Населението беше весело — разказва Михаил Герджиков, — по селата хората играеха, гостби слагаха. Нямаше мое—твое: в горите преди и след конгреса имаше приготвени складове, цялата реколта беше сложена в брашно и жито в общи складове, в общи хамбари. И добитъкът беше станал общ имот. Понеже бяхме взели много пушки и бяхме внесли още кримски от България, раздадохме ги на населението и почнахме

¹ Одрински, Солунски и Скопски. В действителност следва да се говори не за Скопски вилает, а за Скопски санджак (окръг), тъй като останалата част на вилаета обхваща Косово.

да обучаваме тях, които знаеха да боравят с оръжие... След десетина дни след въстанието издадохме едно възвание за гръците на гръцки, в което казахме, че ние не се борим да възстановяваме българско царство, да превземем територия, а само за човешки правдини, че и те, и турците се нуждаят от това, та нека ни подкрепят в морално и материално отношение...¹

Въстанишките действия в отделните участъци на Странджански район се развиваха така:

1. Василиковски въстанишки участък

През нощта срещу 19 август въстанишки отред под командването на Михаил Герджиков нападна черноморското градче Василико и водил продължително сражение с полицията и войсковата охрана в града. През деня на 20 август турските власти и оцелелият след нощното сражение аскер избягаха по море и оставиха Василико в ръцете на въстаниците. Едновременно с това друг въстанически отред зае съседното градче Ахтопол, вече оставено от турците без сражение.

Пред вид на това, че населението на Василико и Ахтопол беше гръцко, щабът предаде градчетата във властта на посочено от жителите гръцко управително тяло. Въстаниците се оттеглиха в планините. Василико и Ахтопол се управляваха от местните гръци до 6 септември, т. е. цял месец.

На 6 септември пристигнаха първите турски морски десанти. Параходи и генин стоварили турска войска, която влезе във Василико и Ахтопол и очисти целия въстанишки участък с големи жестокости и опустошения.

2. Резовско-Маджурски въстанишки участък

Въстанишките действия в този участък, който обхващаше селата Резово, Маджура, Енеяда, Пиргопуло и други в Ахтополско², започнаха на 17 август с наложилото се сблъскване на въстаниците с полицейски отред, придружавал турски бирник. След няколко малки бойни акции против отделни групи турски аскер и известното башибозушко гнездо Корфо-колиби, на 24 август отредът нападна черноморското селище Енеяда, разруши жандармерийската казарма, телеграфопощенската станция и няколко склада с тютюн, приготвен за износ по Черно море. Пред вид на това, че турците, укрили се в къщи-

¹ Михаил Герджиков, и. с., стр. 75.

² Според Христо Силянов тези села спадат във Василиковско.

те, непрекъснато стреляха срещу въстаниците, отредът запали селището. Една група въстаници хвърли във въздуха с динамитен взрив фара при пристанището.

Въстаниците се оттеглиха в планината. На другия ден стана още едно сражение: отредът разби и прогони от околността на с. Корфо-колиби значителна група аскер и башибозук. След това турците не се показваха в участъка чак до началото на септември.

3. Паспалевски въстанишки участък

Бойните действия в този участък, който обхващаше малкотърновските села Мокрешово, Паспалево и Карадере, започнаха през нощта срещу 19 август с нападението върху турския гарнизон в с. Паспалево. След ожесточено сражение, в което бе убит войводата Георги Кондолов, турците бяха разбити и в панически бег се насочиха към Малко Търново.

Два дни по-късно въстаниците нападнаха село Сазара, населено с турски мухаджири, ненавиждани от местните жители заради техните изстъпления против християнските села.

След тези акции в Паспалевски въстанишки участък се установи спокойствие: турците никъде не се показваха. Едва в началото на септември се появиха крупни войскови части и покориха участъка.

4. Стоиловски въстанишки участък

Стоиловският участък включваше в себе си селата Стоилово, Калово, Заберново и други в Малкотърновска околия. Въстанието започна с нападение срещу турския гарнизон в с. Стоилово, което се разрази в упорито сражение в продължение на 6 часа. На следния ден, 19 август, турците бяха принудени да отстъпят и се приберат към Малко Търново. В същото време други отреди нападнаха турските застави при селата Визица и Калово.

След тези акции Стоиловският район, очистен от турските власти, остана в ръцете на въстаниците до началото на септември.

5. Граматиковски въстанишки участък

Въстанишките действия в този участък, в който влизаха малкотърновските села Граматиково, Мързово, Вургари и други, започнаха с нападение върху квартируващия в с. Граматиково аскер. След четиричасово ожесточено сражение аске-

рът бе разбит и разпръснат, като на полесражението останаха трупове на много войници.

Едновременно с тази по-крупна акция други въстанишки групи нападناх пограничните застави в Мусаково и Атлиман, разпръснаха войниците и опожариха казармените помещения-кули.

След това и до края на въстанието Граматиковският участък се намираше в ръцете на въстаниците.

6. Цикнихорски въстанишки участък

Включените в този участък малкотърновски села Цикнихор, Камилите, Керациново, Магалов и други започнаха въстанието с нападение срещу квартируващия в с. Цикнихор турски аскер. След единадесетчасово сражение казармата беше запалена, аскерът разбит и пръснат с големи жертви.

По време на цикнихорското сражение друг отред навлезе в с. Керациново и обсади двете къщи, где квартируваше турски аскер. В разгорялото се сражение, траяло през целия ден на 19 август, турските войници, отказали да сложат оръжие, бяха ликвидирани напълно.

След тези две бойни акции Цикнихорският участък остана във властта на въстаниците в продължение на 20 дни.

7. Урумбеглийски въстанишки участък

Този участък обхващаше селата Урумбегли, Курудере, Велика, Маглавид, Ениджекьой и други в Лозенградска кааза. На 18 август през нощта един отред под командването на Станат Икономов нападна турския гарнизон в гръцкото с. Ениджекьой. Сражението трая до съмване. През деня турците се измъкнаха от селото и оттеглиха към Бунархисар. Друг турски гарнизон в с. Курудере не дочака нападението, напусна селото и се оттегли към Лозенград. До началото на септември Урумбеглийският участък се намираше под властта на въстаниците.

8. Дерекьойски въстанишки участък

Въстанието в Дерекьойския участък, в който влизаха селата Дерекьой, Таш-тепе, Курня и други в Малкотърновско¹, започна, както и на други места, с нападение върху турския гарнизон в Дерекьой — върху казармата, жандармерийския

участък и телеграфопощенската станция. След няколкочасово сражение част от аскера и всички жандарми бяха избити, а останалите живи войници се пръснаха да бягат в разни посоки. Въстаниците запалиха и разрушиха казармата, жандармерийския участък и телеграфопощенската станция.

Към края на август с. Дерекьой отново бе превзето от силен отред турски аскер.

В другите четири въстанишки участъка — Пенекски, Гьоктепенски, Чеглански и Кладърински — не станаха особено забележителни бойни действия. В тези участъци почти нямаше турска войска, а малките жандармерийски части бяха ликвидирани или разпръснати без особени усилия. В тези участъци господари на положението бяха въстаниците до момента, когато започна крупното турско настъпление за прочистване целия въстанишки район в Одрински вилает.

Първите акции за потушаване на въстанието в Одринско започнаха още в края на август: на 29 август значителни турски сили излязоха от Малко Търново, нападناх и разбиха въстаниците край с. Стоилово, а селото превърнаха в пелище. На 31 август друг турски отред от Малко Търново нападна с. Дерекьой.

Едновременно с това настъпление откъм Малко Търново турските войски засилиха натиска в Бунархисарско и на 28 август имаша сражение с въстаниците при с. Курудере. Друг отред, идващ от Лозенград, нападна с. Едига, но беше отблъснат от въстаниците.

Към 3 септември курьерите съобщиха за голямо придвижване на турски войски откъм Одрин, Лозенград, Бунархисар и Виза. Други турски сили бяха отправени по море към Мидия, Енеяда и Ахтопол. Всички тези войски на брой около 40,000 души пехота, кавалерия и артилерия се насочваха от разни страни към въстанишкия район.

Към 7 септември цялата тази армия започна генералното настъпление против въстаниците, стремяйки се да затвори всички излази и да унищожи напълно бойните сили на организацията. Главният щаб, отчитайки неравното съотношение на силите, даде указание за изтегляне на въстаниците в непроходимите планински места. Към 10 септември турските войски изпълниха — без да срещнат въстаници — целия район и извършиха големи жестокости над мирното население.

С това завърши въстанието в Одрински вилает.

¹ Според Христо Силянов тези села спадат в Лозенградска кааза.

Четнишки действия
в Солунски вилает

Според взетите по-рано решения — в Солун, на съвещанието в София, на срещата между Гоце Делчев и Дамян Груев — трябваше да се засилят четнишките действия и да се извършат терористически акции, без да се ангажира в тях населението. С това се целеше да бъдат приковани повече войски във вилаета и да не се даде възможност на турското правителство да концентрира повече въоръжени сили против масово въстания Битолски вилает.

Така и стана: едновременно с въстанието в Битолско и Одринско започна усилена четнишка дейност в Солунски вилает — първоначално, през август, в Солунски санджак и след това, през септември, в Серски санджак. При това, по-усилена четнишка дейност се разви предимно в петте близки около Солун и в седемте прилежащи към българската граница каази.

Първите действия на четите, подсилени с мобилизирани легални дейци и дошли от България върховистки групи, се изразиха в хъсане на телеграфни жици, повреждане на шосейни и железопътни мостове, нападения върху малки турски гарнизони и жандармерийски постове, динамитни атентати по железопътната линия и пр. По-крупни сражения станаха в Серски санджак.

1. Солунски санджак

Първите сблъсквания на чети с турски аскер станаха в Кукушка кааза, след това в Ениджевардарска и Воденска каази, и най-сетне — в другите каази на санджака.

Сраженията се разпределят така:

а) в Кукушко — сражения на 29 и 31 юли между общо 300 четници и около 3,000 души аскер.

б) В Ениджевардарско — сражения на 10 август, 9, 22, 25 и 27 септември между 300 четници и 1,200 души аскер.

в) Във Воденско — сражения на 10, 12, 17, 21, 25 и 27 август между 100 четници и около 4,000 души аскер.

г) Гевгелийско — сражения на 6 август и 8 октомври между 150 четници и 550 души аскер.

д) Тиквешко — сражение на 16 август между 22 четника и 300 души аскер.

От тези 16 сражения по-крупни и кръвопролитни бяха тези при обсадите на с. Постулар и Арджанското блато и при Гуменджа.

През времето август—септември в Солунски санджак бяха извършени 7 динамитни атентати по железопътните линии и други обекти.

2. Серски санджак

Първите сблъсквания в Серски санджак станаха към средата на септември в Мелнишка и Демирхисарска каази, а по-късно, към края на септември, зачестиха сраженията и в другите каази:

Сраженията се разпределят така:

а) В Неврокопско (сега Гоцеделчевско) — сражения на 27, 28 и 29 септември, 7 октомври и 6 ноември между общо 200 четници и 400 души аскер.

б) В Мелнишко (сега Санданско) — сражения на 13, 14 и 17 септември.¹

в) В Горноджумайско (сега Благоевградско) — сражения две на 9 и едно на 21 октомври между 90 четници и 300 души аскер.

г) В Серско — сражения две на 16 октомври.

д) В Драмско — сражения на 16 и 29 септември.

е) В Демирхисарско — сражения на 8 август, 22 и 25 септември.

ж) Разложко — сражения на 27 и 30 септември, 5 и 13 октомври.

В Серски санджак, предимно в неговите северни каази: Горноджумайска, Разложка, Мелнишка и Неврокопска, в четнишката дейност взеха участие и върховистки отреди под войводството на генерал Цончев, полковник Янков, Стоенчев и други. Върховистите минаха границата в началото на септември. Болшинството от тях носеха български офицерски еполети, войнишки пагони и гербове. По настояване на Сандански и другарите му еполетите, пагоните и гербовете бяха отстранени.

Ръководителите на организацията поставиха на върховистите условията: да се подчиняват на нареждането на върховистите дейци и да работят по изработения от ръководството на окръга план, в противен случай — трябва да се върнат в България. Върховистите приеха това условие.

Върховистите чети се държаха много зле. В сражение между една смесена чета и аскера над село Пирин, Мелнишко, върховистите, под войводството на подпор. Настев, сред сра-

¹ За Мелнишко и следващите каази няма уточнени цифри за сражавалите се сили.

жението напуснаха позициите без да предупредят другата група и с това изложиха на кръстосания огън на турците сражаващите се четници от Вътрешната организация. Цончев и Янков заминаха за Разложко с намерение да нападнат Мехомия (Разлог), като първоначално една въоръжена група отвятре трябваше да открие огън. Но турските власти откриха приготовленията и още през деня се почна сражение. Цончев, който стоеше на 6—7 км от Мехомия, не се притече на помощ, а изпрати четите на Левтеров и Танушев на Предел, за да попречат на преминаването на турска войска. Левтеров и Танушев обаче наредиха пушките и със своите чети се насочиха право към българската граница. Същото направи след това и самият Цончев. Четата на полковник Янков даде няколко изстрела срещу с. Белица и после се оттегли към с. Обидим. В Демирхисарско четата на Стоенчев след първото сблъскване пое пътя към границата. Изобщо, върховистите избягваха да предприемат сериозни акции. Те само нападнаха някои крайгранични села и после се върнаха в България, като оставиха населението жестоко да изплаща техните лудости.

При това положение задачите на ръководителите на революционната организация бяха много тежки: от една страна те трябваше да изпълняват предвидените в плана акции и от друга — да осуетяват и заглаждат пакостните действия на върховистите.

Четнишки действия в Скопски санджак И в Скопски санджак, подобно на Солунски вилает, четнишките действия засегнаха само няколко каази — предимно тези между Вардар и българската граница¹ и се изразиха в отделни сблъсквания с турския аскер и други терористични акции.

И тук всички акции бяха извършени от четите, без да се въвеждат легални дейци и население.

Сраженията се разпределят така:

а) В Скопско — сражения станаха на 14 (при разрушаването на моста по железопътната линия при с. Кофла) и 17 август между около 50 четници и 650 души аскер.

б) В Претовско — сражение на 14 октомври между 20 четници и над 1,000 души аскер.

в) Във Велешко — сражения на 15 август, 30 октомври, 5 и 19 ноември между 150 четници и 900 души аскер.

¹ Не бяха засегнати от четнишките действия Паланечко, Радованско, Тетовско, Гостиварско и Кумановско.

г) В Кочанско — сражения на 18, 19 и 20 септември и 3 октомври между 620 четници и до 15,000 души аскер.

д) В Кратовско — сражения на 7 и 11 септември между около 200 четници и над 8,000 души аскер.

Освен това стана по едно случайно малко сблъскване в Щипско и Малашевско.

Следва да се отбележат особено кръвопролитните и продължителни сражения при Пюришкия манастир, при върховете „Султан-тепе“ и „Китка“, с. Ново село.

В четнишките акции в Скопски санджак участваха, заедно с четите на революционната организация, върховистки групи под войводството на Никола Жеков, Славчо Ковачев и др.

Шеста глава

РАВНОСМЕТКА НА ВЪСТАНИЕТО

Езикът на цифрите Към края на октомври въстанието беше потушено във всички райони на Битолски и Одрински вилаети. Към това време беше заглъхнала и четнишката дейност в Солунски вилает и Скопски санджак. Отделните сблъсквания, които станаха след края на октомври, бяха случайни срещи на оттеглящи се в чужбина групи от нелегални дейци.

Настана време за теглене черта над събитията, за да се види и оцени резултатът. Ръководството на организацията направи това в редица съвещания и конгреси, в редица резолюции и други документи.

Преди всичко, какво говореха цифрите?

Като се обобщат данните за въстанието и четнишката дейност в Македония и Одринско за времето от 2 август до края на октомври 1903 г., получават се следните внушителни цифри:

1. В Битолски вилает станаха 150 сражения, в които участваха кръгло 20,000 въстаници и 293,000 турски войници и башибозук. В сраженията бяха убити 746 въстаници и 3,087 войници. Въстаниците държаха в свои ръце продължително време повечето от територията във въстаналите райони (включително двете градчета Крушово и Клисурса). Извършени бяха два динамитни атентата по железопътната линия Битоля — Солун.

При потушаването и след потушаването на въстанието турски войски и башибозук извършиха големи жестокости и нечувани насилия над мирното население:

От 492-те чисто християнски села бяха напълно опожарени и разрушени 91, наполовина — 12 и частично 19. Ограбени и опожарени къщи — 8,650. Най-големият брой ограбени и опожарени села и къщи се падаха на Битолска, Охридска и Костурска каази (около 7,000 къщи). Обездомени бяха около

52,000 души (от тях около 43,500 души в Битолска, Охридска и Костурска каази). Турските войски и башибозук убиха 1,780 души от неавъстаналото население, а това число жени и деца, извършиха насилия над 2,200 жени и моми.

Против тези варварски изстъпления на турските власти върху мирното население главният шаб протестира още в самия разгар на въстанието — на 12 август 1903 г. „Турското правителство — се казваше в едно негово писмо до дипломатическите представители на великите държави в Битоля, — безсилно да унищожи с позволени средства нашите въоръжени сили, препоръчало на войските си един от най-варварските начини за потушаване на движението, състоящ се в ограбване и изгаряне на християнските села, в обезщетяване и убиване на жени и деца...“¹

2. В Одрински вилает станаха 36 сражения, в които участваха кръгло 2,000 въстаници и 40,000 души турски аскер и башибозук. В тези сражения бяха убити 46 въстаници и 162 войници. Въстаниците държаха в свои ръце почти целия въстанишки район повече от 2 седмици (включително двете градчета Василико и Ахтопол). Извършени бяха три динамитни атентата по железопътната линия.

При потушаване на въстанието и след това турски войски и башибозук извършиха зверски изстъпления над мирното население:

От 190-те християнски села във въстаналия район бяха напълно опожарени и разрушени 40, 8 — наполовина и 18 — частично. Ограбени и опожарени бяха 2,610 къщи. Най-жестоко пострадаха Лозенградска и Малкотърновска каази (около 2,100 къщи). Обездомени бяха около 12,800 души (от тях 10,500 души в Лозенградска и Малкотърновска каази). Турски войски и башибозук убиха 2,565 души от мирното население, а това число много жени и деца, извършиха насилия над 1,055 жени и моми. Избягали в България — около 20,000 души.

В един рапорт на официално лице в Лозенград се рисува така картината на турските зверства:

„На 5 септември² започна клането над християните. Убитите и изкланите са толкова много, щото не е възможно да се изброят и предадат поименно. Горите и долините са изпълнени с трупове на изклани и избити християни. Избягали в горите войската гони като зайци и убива. Гдето срещне християнин — заколва го, ако бяга — застрелва го. Автор на

¹ Мемоар..., стр. 217.

² Нов стил

тия злодеяния е редовната войска, командувана от генералите Исмаил паша, Шукри паша, Садък паша и др. Тя коли, тя убива, тя безчисти моми и жени...¹

Ако се вземе под внимание броят на населението, жертвите на турските жестокости в Одринско са няколко пъти повече от тези в Битолско.

3. В Солунски вилает станаха 38 сражения, в които участваха кръгло 3,550 четници и над 20,000 души аскер. В тези сражения бяха убити 109 четници и 1,182 турски войника и жандарми. Извършени бяха 8 динамитни атентата по железопътната линия Солун — Цариград, Солун — Скопие и Солун — Битоля и на други обекти.

През време на преследванията на четите от страна на турските войски бяха извършени редица изстъпления над мирното население.

Опожарени бяха 7 села с 1,090 къщи, обездомен 5,780 души, бяха убити 290 души от мирното население и бе извършено насилие над 54 жени и моми. Повече от 5,000 души избягаха в България.

4. В Скопски санджак станаха 15 сражения, в които участваха 1,042 четници и 27,300 души турски аскер. В тези сражения бяха убити 93 четника и 395 турски войници. Извършени бяха два динамитни атентата по железопътната линия Скопие — Солун и Скопие — Ниш.

През време на преследването на четите турските власти опожарили 94 къщи в 6 села и останаха бездомни 577 души; бяха убити 60 души от мирното население. Повече от 2,000 души избягаха в България.

Обобщавайки цифрите за цялата територия на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, получават се следните крайни резултати:

Във въстанието и четнишките действия в Македония и Одринско през времето август — октомври станаха 239 сражения, в които участваха кръгло 26,500 въстаници и четници и над 350,000 турска войска и башибозук. В сраженията бяха убити 994 въстаници и четници и 5,326 турски войници.

През време на въстанието, преследването на четите и след това бяха опожарени изцяло или частично 201 села с кръгло 12,000 къщи и обездомен кръгло 71,000 души, бяха убити 4,690 души от мирното население, в това число много жени, старци и деца, и извършени насилие над 3,120 жени и моми. Над 30,000 души напуснаха родните си места и избягаха в чужбина, в грамадното си мнозинство — в България.

¹ Меноар..., стр. 237.

Положение в Македония след въстанието

С настъпването на есента — а в 1903 г. есента се оказа сурова и предвещаваща още по-сурова зима — заглъхваха закъснелите въстанически действия, а случайните сблъсквания на отделните чети или малки групи с турския аскер ставаха все по-редки и по-редки.

Голяма част от четите заедно с хилядите бежанци се прехвърлиха — по разни пътища — в България, други чети се разпръснаха и изгубиха сред населението, трети — останаха да зимува в планините. Планините бяха изпълнени с грамадна гладна и гола християнска маса — назова се в Мемоара на организацията от 1904 г., — блуждаеща като призрак сред осланените храсталаци и голи пуциначи... С настъпването на студа и с ладането на първите снегове животът на тия клетници стана още по-тягостен, по-ужасен. Планината стана вече негостолюбива за техните голи и изтощени тела, а гладът по най-сериозен начин започна да изявява своите права — случаите на гладна смърт зачестиха¹.

Зетова десетките хиляди селяни, укривали се заедно със семействата си в планините Бигла, Бич, Пелистер и др., почнаха да се завръщат в опожарените селища. За да не бъдат на открито посред суровата зима, те се настаняваха в оцелели плевни и изби или копаеха земянки.

Гладът и болестите представляваха голям бич за населението. Въстанието бе обявено на 2 август, когато нивите не бяха ожънати напълно, житото не можеше да се овършее, а царевичката остана на полето без нужните грижи — и също необрана. Почти целият дребен добитък на планинското население беше изклан или разграбен от турската войска и разбойническите банди. Едрият добитък и земеделският инвентар бяха също така разграбени или унищожени.

Това положение на населението, особено във въстаналите околии на Югозападна Македония, рисувахе страшни перспективи за близкото бъдеще. В края на септември 1903 г., т. е. още когато въоръжената борба продължаваше, главният щаб на Битолски революционен окръг така рисува тези перспективи:

1. Поради мизерията, глада и настъпващата зима една трета от народа ни е осъден на гладна смърт.

2. Земята на населението рискува изцяло да се превърне в чифлици на турци и богати гръкомани.

3. Останалата част от населението едва ли ще има възможност да противостои на желанието на турската власт и

¹ Меноар..., стр. 222.

на съблазнителните и заплашителни агитации на повилнелите гръцки владци и сигурно ще мине под патриаршията...

4. Правят се вече тайни предложения на населението от католически и протестантски мисионери за минаване под ведомството на техните черкви¹.

Съгласно Мюрцигската реформа² турското правителство трябваше да организира акция за подпомагане на пострадалото през време на въстанието население, главно за въстановяване опожарените села. Но тази помощ беше мизерна: само в някои села турските власти отпуснаха по 80—130 гроша за опожарена къща и по 15—20 гроша месечна помощ за препитание на домакинството, като тази помощ се даваше само на ония домакинства, чиито членове бяха доносничили против въстаниците или не бяха взели участие във въстанието. Незначителна беше помощта, която оказаха — главно по политически съображения — и някои чуждестранни благотворителни мисии, както и помощта от България, раздавана чрез владците в Западна Македония.

От друга страна, турските власти, въпреки тържествено обявената султанова „милост“, продължиха преследванията против населението. Полиция и войска кръстосваха по селата да търсят и изземват оръжието, като вършеха жестокости над селяните. „Мъките на населението от пожара и глада са неопишуеми — съобщава на 4 ноември 1903 г. управляващият дипломатическото агентство на България в Битоля д-р Кожухаров, — но те биха били още поносими, ако можеше да се спре ходенето на военни отделения и жандарми по селата и пелищата, за да бият и дирят пушки.“³

Съдилищата продължиха да работят и ежедневно изпращаха стотици граждани и селяни в затвора и на заточение. Така например, по една масова присъда, произнесена във втората половина на ноември 1903 г., бяха осъдени 138 души от с. Горна Дебърица. В края на ноември бяха осъдени няколко десетки граждани от Прилеп. Според съобщението на д-р Кожухаров, на 21 октомври 1903 г. на заточение в Северна Африка са били изпратени 104 души, а на следния ден се готвела друга група от 93 души.

Продължиха вилнеенията на албански и турски разбойнически банди, както и противомкедонски домогвания на гръцките владци. „На 25 октомври (6 ноември, н. с.) село Лахчани (Кичевско) бе повторно изгорено от арнаути-дебрани, кои-

то задигнали всичкия добитък и убили двама души. В Костурско всички, които не прекланят глава пред гръцкия владика Каравагелис, се затварят. Учителката Търпена п. Димитрова и четирима други селяни от Шестово, между които и свещеникът Димитър, са изпратени вече в Битолския затвор. Другият поп от това село се обявя за патриаршист и остана свободен...“⁴

При това тежко положение в страната — като резултат от неуспешното въстание и последвалите жестоки репресии на турските власти — би могло да се очаква разочарование сред народа и известно отрицателно отношение към организацията и революционното движение. Но това не стана: десетгодишното революционно възпитание в духа на здравите идеи на организацията и на вярата в крайната победа беше създало не само самоотвержени и здрави бойци, но и твърдост в понасяне тежките страдания след поражението. Тази твърдост на македонския народ констатира с удивление и ръководителят на английската благотворителна мисия Х. Н. Брайлсфорд, който в своята книга „За Македония“ писа: „Първата изненада за мене беше, че това население въстана, и то масово. Втората изненада, по-поразителна от първата, беше, че всички тези страдания през есента не предизвикаха никакво негодувание против Комитета или против водителите му. Селата останаха лоялни спрямо организацията, която ги беше потопила в това бедствие... Аз съм чувал доста стари хора да заявяват, че ако Комитетът издаде заповед за нова борба през лятото, то без колебание ще се подчинят на заповедта.“ Към тези наблюдения на един чужденец нека прибавим още и свидетелството на войводата Иван Попов, който в своите спомени разказва, че пред изгорелите села мъже, жени и деца се провиквали: „Комати да се стори селото, вне (въстаниците) да сте живи, коа ќе се освободим, по-добри къщи ќе си направиме.“⁵

Вярата на населението в революционната организация се подсилваше още и от това, че след въстанието в страната сред народа останаха първите водачи на организацията: Пере Тошев, Гьорче Петров, Даме Груев и много други активни войводи и ръководители, които поддържаха духа на населението и същевременно възстановяваха разнебитените редове на организацията и укрепваха организационната мрежа.

¹ Цитирано по Хр. Силянов, ц. с., т. I, стр. 435.

² За Мюрцигската реформа гл. по-нататък.

³ По Хр. Силянов, ц. с., т. II, стр. 11.

⁴ Из доклада на д-р Кожухаров, цитирано по Хр. Силянов, ц. с., стр. 12.

⁵ Борбата в Костурско и Охридско, София, 1925 г., стр. 38.

Тази твърдост и вяре на населението в организацията спомогнаха за бързото възстановяване и активизиране на организационните комитети и групи.

От друга страна, намесата отвън, която така много се очакваше, не дойде.

Българското правителство, което по-рано обещавало — според думите на Борис Сарафов, — да окаже даже въоръжена помощ, се зае, използвайки въстанието, да упражнява натиск върху турското правителство за изнудване изгоди за себе си и отиде до там, че предложи сключване на съюз между Турция и България...

Европейските велики държави наистина се намесиха чрез така наречената Мюрцшегска реформа¹, но тази намеса беше не в полза на македонския народ, а за заздравяване турския султански режим в Македония чрез модернизиране на турската полиция и финанси. Затова организацията се обяви решително против подобна намеса. Главният щаб на Битолския революционен окръг заяви в едно свое обръщение от 23 декември 1903 г.: „Плод на техните (на великите сили — Д. К.) грижи са провъзгласените само на книга реформи, които с нищо не отстраняват вековните злини на турския режим. Не ще и дума, че народът ни не може да бъде доволен от тия мерки, понеже са нищожни пред целта, която гоним. Всеки знае, че не за жандарми и пълдари се борим ние, а за премахване на омразния турски гнет. Да наведем глави отново пред душманина — това би било цяла измяна пред дадената клетва, измяна пред кръвта на нашите братя и останалите без покрив майки и сестри. Подобна измяна ние няма да направим...“²

По същото време последва и друга активна „намеса“ в Македония: засилване на гръцката и сръбската въоръжена дейност. Гръцкото и сръбското правителства направиха от Илинденското въстание извода, че са твърде закъснели със своето проникване в Македония, към която те имаха все нарастващи аспирации. Разглеждайки въстанието като дело на българското правителство, управниците от Атина и Белград сметнаха, че сега е времето да засилят своята дейност в Македония, да изместят българското влияние и да се наложат

¹ Мюрцшегската реформа беше уговорена между австроунгарския император Франц Йосиф и руския цар Николай II в Мюрцшег (Австрия), на 1 октомври 1903 г. Към нея се присъединиха Англия, Франция, Германия и Италия. На практика тази реформа се изрази в създаване на турска полиция по европейски образец за „омиротворяване“ на Македония и в консолидиране на турските финанси за гарантиране интересите на европейските капитали и интереси в Турция.

² Из архивата на А. Тошев, цит. по Хр. Силянов, ц. с., т. II, стр. 19.

на македонското население. Затова още през есента на 1903 г. и зимата на 1903—1904 г. в Македония почнаха да навлизат големи въоръжени чети с единствената задача насилствено да прелят от македонците гърци или сърби, да създават опорни бази против българската пропаганда и да подготвят откъсване и заграбване части от македонската територия.

Но и българското правителство не остана със скръстени ръце. Смятайки, че въстанието отслаби Вътрешната македоно-одринска революционна организация и направи македонското население по-податливо за великобългарските домогвания, софийските управници и дворцови среди около Фердинанд засилиха въоръжената дейност в Македония.

През същото време на политическата сцена се яви и Румъния. Румънското правителство си „спомни“, че в Македония живеят известен брой куцовласи, които „попадали“ под защитата на румънската държава, въпреки че официалните кръгове в Румъния винаги се отнасяха с открито пренебрежение и непризнаване към куцовласите. И ето, към края на 1906 г. в южните околии на Македония се появиха куцовлашки чети...

Главните удари на пъстроцветните върховистки чети бяха насочени срещу Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Всички усилия на тези чети бяха насочени към ликвидиране и изместване организационната мрежа и подчиняване македонското население на интересите на чуждата въоръжена пропаганда.

Най-често прилаганото средство за постигане на тази основна цел беше въоръженото насилие — убиване на отделни ръководители на организацията, нападения против цели села и други терористични акции.

На второ място върховистките въоръжени банди отпочнаха жестока борба помежду си. В цяла Македония се започна непрекъснато взаимно гонение и избиване между български, гръцки и сръбски върховистки чети. Турските власти умело използваха това междоусобно гонение, като често пъти, за да поддържат враждата и отслабят по-силния, активно подпомагаха по-слабия противник.

На една позиция с българските, гръцките и сръбските върховисти застанаха и българската енкаврия, сръбската църква и гръцката патриаршия, които започнаха жестока борба една против друга с подкупи, заплашвания, измами и предавания. Ръководителите на отделните църкви, владичните и свещениците стояха в пряка връзка с върховистките чети на съответните държави, подпомагаха и ръководеха борбата как-

то против революционната организация на македонското население, така и против върховистките чети на другите балкански държави. В тази борба се намесиха и надпреварваха българските, гръцките и сръбските консули и търговски агенти в Македония.

Българските, гръцките и сръбските върховистки чети бяха най-жестоки и непримирими в борбата против революционната организация, която беше еднакво ненавигдана от управляващите клики в София, Белград и Атина. Организацията беше поставена в тежко положение да воюва на четири фронта — против турската държава, българските върховистки чети, сръбските въоръжени банди и гръцките андартски чети. Имаше случаи, когато сръбските и гръцките чети действуваха заедно с турския аскер против отредите на революционната организация. В тази кървава борба беше въвлечено и македонското население, което даде големи жертви: зачестиха убийствата, масовите арести и заточенията.

Тази тежка борба отне много сили и средства на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Някои нейни ръководители и местни дейци се удалякоха в борбата против чуждите пропаганди и почти изоставиха непосредствените задачи на организацията. Тази борба се отрази отрицателно върху развитието на освободителното движение и много изтощи силите на революционната организация. В няколко околии организацията беше силно разстроена и започна постепенно да губи влиянието си сред масите. В много околии населението беше дезориентирано от междоусобните борби — настъпи апатия и деморализация.

ИЗВОДИ И ПОУКИ ОТ Илинденското въстание представлява крупно историческо събитие не само в Македония, но и на Балканите. Неговото значение за по-нататъшното развитие на Балканите е много голямо.

Илинденското въстание, макар да не беше повсеместно въстание (подготвянето на такова бе главната задача на Вътрешната македоно-одринска революционна организация), там, където стана, беше масово в пълния смисъл на думата и при това организирано и ръководено от самата Вътрешна организация. То беше в истинския смисъл на думата народно въстание, защото в него участваха македонските маси, които, обладани от нечуван революционен ентузиазъм, проявиха безподобен героизъм и самопожертвувателност. Това беше подчертано и от такива консервативни и реакционни вестници, като лондонският „Таймс“, който писа в началото на август

1903 г.: „Човек може да мисли за македонците каквото ще, но никой не може да им отрече, че те се бият геройски за свободата си“.

По това именно Илинденското въстание се отличава от редицата отделни партизански сблъсквания на революционните чети, които станаха из цяла Македония преди и след това въстание, често подпомагани и от селската въоръжена милиция, но които никога не взеха масов характер. То се отличава и от народните въстания през 1878 г. в Кресненско и Разложко, а две години по-късно — в Охридско и другаде, които бяха стихийни и неорганизирани.

Илинденското въстание се отличава рязко и от инсценираните „въстания“ на върховистите и техните провокационни набегни през 1895 и 1902 г., в които „въстания“ масов характер имаше не участието на населението в тях, а масовите бядствия, които го постигнаха от усмирителната акция на турския аскер и башибозуци — резултати, които улесняваха тяхната и на българския дворец спекулация с македонския въпрос.

Главната причина за неуспеха на въстанието не трябва да се търси само в изолираността на масовото въстаническо движение само в Битолски и Охридски вилаети, нито в неподготвеността на въстанието. Основната причина за неуспеха се крие преди всичко във факта, че македонският народ беше изправен да се бори сам срещу турската държава. Поради слабостта на демократичните сили в Турция и на Балканите македонският народ не можа да намери съюзници и да получи реална подкрепа от тях.

Неуспехът на въстанието съвсем не намалява неговото изключително значение за развитието на македонското народно-освободително движение. Въпреки неуспеха, Илинденското въстание представлява величав епопея на македонския народ, най-крупното революционно събитие в историята на македонското освободително движение.

И тъкмо затова Илинденското въстание даде изключително голямо отражение за по-нататъшното развитие на македонското национално освободително движение и Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Илинденското въстание повлече след себе си важни, съдоносни последици за идейното и организационно развитие на македонското освободително движение.

Вътрешната македоно-одринска революционна организация представляваше до въстанието, общо взето, единно организационно цяло с обща идейна основа. Във времето на Гоце орга-

низацията се развиваше и действуваше въз основа на единството на принципите и организационната форма. Това единство организацията проявяваше както в борбата против турското робство, така и в жестоката борба срещу домогванията на върховизма.

Но и в това единство на революционната организация, което обхваща времето от нейното създаване до Илинденското въстание, се проявяваха известни елементи на идейно разноезичие. Така например, Скопският окръжен комитет, ръководен от Христо Матов, издаваше хектографиран лист „Сен-стефанска България“, а членът на ЦК д-р Христо Татарчев смяташе автономията като етап за присъединяването на Македония към България. Схващанията на тези двама на времето си видни ръководители на организацията нямаша нищо общо с общоприетия принцип за автономията, за самостоятелна македонска държава. Някои видни ръководители отстъпваха от принципа на организацията за непримирима борба против върховизма и се споразумяваха и съюзяваха с видни върховистки агенти като Сарафов, Гарванов и др. Още по-голямо разноезичие съществуваше по въпроса за тактиката на организацията и за въоръженото въстание.

В навечерието на Илинденското въстание разноголасията в организацията се засилиха още повече във връзка с решението в Солун за обявяване на въстанието. Те се проявиха в средите на първите ръководители на организацията (например между Гоце Делчев и Даме Груев), между окръжните революционни комитети (например Серският и Битолският) и в средите на ръководителите на отделните окръжни комитети (например в Битолския).

Неизбежното и предстоящо въстание през 1903 г. направи да се притъпят тези разноголасия. Илинденското въстание — с всички недостатъци в подготовката, организацията и провеждането — преустанови започналото в навечерието на въстанието идейно брожение. В Илинденското въстание се прояви единството на Вътрешната македоно-одринска революционна организация като организатор и ръководител на най-героичния период от борбите на македонския народ.

Но заедно с това Илинденското въстание представляваше и начало на открита идейна диференциация и неминуемо впоследствие разцепление на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Затова Илинденското въстание бе изходно начало на новия етап в освободителната борба на македонския народ.

Тази идейна диференциация и последвалото организационно разцепление са неразривно свързани с изводите и поуки, които най-широк кръг ръководещи работници в организацията направиха от революционната борба на македонския народ през десетгодишния период от 1893 до 1903 г. и особено от най-висшата точка на тази борба — Илинденското въстание през лятото на 1903 година.

В Илинденското въстание най-ярко се прояви дълбокото несъответствие между тактиката на ръководителите на въстанието и стремежа на самия въстанал народ. Тактиката на ръководството беше определена в едно обръщение на Даме Груев към въстаниците: „Ние трябва да пестим и сили, и джепане — заяви Груев, — чунки Алемания со нейния Круп на нас джепане не дава. Пък да не мислите, дека ние искаме на юруш да слоиме турския девлет. Ние вастагнахме не за да излезнат по-ербап от маузерните нашите машини и „Гра“, купувани со жълтиците, късани от нанизите на нашите майки и сестри, а за да кажем и докажем на всички в света, че македонецът презира робството и е готов да изкупи това свое презрение с цената на най-милото си.“¹

Тази тактика се определяше от ограничените цели на въстанието, изразени от Даме Груев с думите „да кажем и докажем на всички в света“, и по-конкретно изложени в обръщението на главния щаб от 10 август 1903 г. до правителствата на великите държави. В това обръщение се казваше: „Безнаказаните злодеяния на турците и системните преследвания на властта заставиха християните от Македония и Одринско да прибегнат до въоръжено масово въстание. Те си послужиха с тая крайност, след като изчерпиха всичките мирни средства, за да предизвикат една намеса на Европа в духа на договорите, които са урегулирали положението на това население. Тая намеса остава и в настоящия час единното средство, за да се изцери злото и да се спрат кръвопролитията...“²

Но в самото въстание се проявиха други тенденции. Преди всичко то беше наистина масово в Битолски и Одрински вилаети. Фактът, че въстаниците станаха господари на 4 града, где то създадоха свое управление, че въстаническите отреди изгониха турците и органите на властта от цели околии и подеха борба по целия фронт — всичко това свидетелствува за масовия и активен характер на въстанието и за стремежа на въстаналия народ да вземе властта в свои ръце. Този ма-

¹ К. Георгиев, сб. „Илинден“, София, 1929 г., стр. 88.

² Мемоар... стр. 119.

сов характер на борбата и стремежът за заемане властта не бяха предвидени от водачите на въстанието и те бяха изненадани от спонтанния масов подем на въстаналия народ и в много случаи правеха усилия да го ограничат.

Масовите размери и характерът на въстанието бяха наложени от самия народ. Нещо повече. Населението беше недовошно от тактиката на партизанските небеги, провеждана от главния щаб. То искаше да стане господар на положението. Това констатира и самият Даме Груев. По повод нападенията на Смилево, след което четата се оттегли в гората, той отбелязва: „Всички селяни бяха недоволни от това отстъпление, което бе заповядано от щаба“¹. Така революционният инстинкт на народа нелучка правилния път, който беше чужд за Централния комитет на организацията и за ръководителите на въстанишката борба.

Типичното в Илинденското въстание беше, че то се изнесе изключително от македонските селяни — то бе истинско народно селско въстание. Тази особеност на въстанието се обуславяше от безспорната историческа истина, че македонският въпрос беше — както бе изтъкнато още в началото — по същество предимно селски въпрос: чифлигарите и полу чифлигарите бяха основната сила на революционната организация, те образуваха въоръжените чети и те съставляваха бойните сили на въстанието. Тук намериха великолепно потвърждение думите на Й. В. Сталин, че „селячеството представлява основната армия на националното движение“.

Типичното в Илинденското въстание беше още и това, че въстанието беше изнесено изключително със собствени сили и средства на македонския народ и без каквато и да било помощ от страна — било от някакви обществено-политически сили в Турция, било от някакви обществени фактори в съседните балкански държави. Десетгодишната борба на македонския народ до Илинденското въстание беше изпълнена с героичните усилия на Вътрешната македоно-одринска революционна организация да мобилизира всички вътрешни сили и средства на македонското население за борба против турското господство и да се противопостави на завоевателните домогвания на съседните балкански държави.

Но тъй като тези типични особености бяха най-слабото място на македонското освободително движение в миналото и обусловиха неуспеха на Илинденското въстание. Отсъствието на работническа класа и на революционна пролетарска партия в Турция, които бяха призвани да бъдат хегемон и ръководител

в национал-освободителното движение, даде възможност да проникнат в ръководството на революционната организация великобългарските агенти от типа на Гарванов, Матов, Сарафов и други, които тикаха освободителното движение в лапите на буржоазномонархическата клина в София. Пак поради отсъствието на организирани демократични сили в Турция и слабостта и разпокъсаността на тези сили в съседните балкански страни македонското освободително движение нямаше възможност да се опре на прогресивни съюзници, беше предоставено само на себе си и храбрите илинденци не можах да устоят срещу въоръжените сили на турската държава.

Тези изводи налагаше поуката, че македонското освободително движение можеше да се развива по-нататък успешно само в съюз с постоянно засиляващата се работническа класа и нейните организации и другите демократични сили в Турция и съседните балкански страни, като всички усилия бъдат отдадени в борбата против турския султанско-бейски абсолютизъм и завоевателната политика на съседните балкански държави и към дружба между балканските народи.

За съжаление голяма част от ръководителите беше чужда на марксисткото учение и поради това не можеше по марксистки нито да анализира, нито да извлече поуки от десетгодишните борби на македонския народ. Малцината от македонските ръководители, минали през школата на Българската работническа социалдемократическа партия, не бяха на равнището на ленинско-сталинското разбиране на националния въпрос и поради това не бяха в състояние да направят докрай правилен анализ на македонското освободително движение и да извлекат докрай последователни изводи и поуки от Илинденското въстание.

Но изводи от дотогавашната борба и от Илинденското въстание се наложиха. Наложиха се също така и определени поуки за бъдещите пътища на македонското освободително движение.

Самите резултати от Илинденското въстание говореха много:

Първо — въстаналият народ трябваше да се бори сам против голямата и добре въоръжена армия на турската държава без каквато и да е помощ от страна.

Второ — въстанието не донесе нито освобождение, нито поне подобряване на положението на македонския народ.

Трето — въстанието беше потушено с големи жертви за населението и революционната организация; тероризираното

¹ Даме Груев, п. с., стр. 25.

и ограбено от турските войски и башибозуци население не получи от никъде съществена защита и помощ.

Четвърто — очакваната активна намеса на балканските държави, предимно на България, не настъпи, а намесата на великите сили, респективно Русия и Австроунгария, се изрази само в Мюрцсегската реформа, която целеше повече да заздрави турската държава, отколкото да подобри тежкото положение на македонския народ.

Пето — след въстанието в Македония масово нахлуха въоръжените банди на буржоазно-монархическите класи в София, Белград и Атина, които разпалиха кървава междусобна борба, а от нея най-много страдаше самото население в страната.

Тези констатации за резултатите от Илинденското въстание намериха общо признание сред ръководещите среди в революционната организация. Но ако по отношение на самите констатации за резултатите от въстанието съществуваше единство, то по отношение изводите и поуките, които следваше да се направят от тях, съществуваше коренно различие.

Правилният анализ на тези изводи водеше към следните поуки за бъдещото развитие на македонското освободително движение:

Първо — революционната борба представлява единствено правилният път за извоюване освобождението на Македония от турско владичество.

Второ — масовото народно въстание си остава най-надеждното средство в борбата на македонския народ против турския абсолютичен режим.

Трето — революционното движение и масовото народно въстание, за да бъдат резултатни, не трябва да се развиват изолирано, а винаги в контакт и в съюз с освободителните движения на другите потиснати народи и демократичните сили в Турция и да се опират върху подкрепата на демократичните сили в съседните балкански страни.

Четвърто — сметката, че балканските държави и великите сили ще се намесят в полза на македонския народ, е погрешна, защото такава намеса, ако стане, ще бъде в полза не на поробен македонски народ, а само в полза на еготистичните интереси на големите империалистически сили и на съседните балкански държави.

Пето — Върховизмът във всички национални борби и всички форми е бил и си остава заклет враг на македонското освободително движение и проводник на завоевателната политика на съседните балкански държави.

Такива бяха поуките — изложени накратко и схематично — от дотогавашното развитие на освободителната борба и от Илинденското въстание, каквито повече или по-малко ясно излякоха за себе си Гьорче Петров, Пере Тошев, Яне Сандански, Димо х. Димов и други ръководители, съставляващи мнозинство сред македонските ръководещи дейци. Тази по-голяма част от македонските ръководители се обедини под общото име левица във Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Друга, част от ръководителите на организацията, извлече за себе си следните поуки:

Първо — самостоятелната революционна борба не може да донесе освобождението на Македония, защото силите на македонския народ са твърде недостатъчни и слаби, за да се борят успешно против турската държавна власт.

Второ — масовото народно въстание е невъзможно, безсмислено и вредно, а трябва да се провеждат частични революционни действия, четнишки набег и терористически акции, с които да се предизвика намесата на външните сили.

Трето — сметките за намеса на великите сили и на балканските държави, предимно на България, са правилни: Горноджумайската въоръжена акция на върховистите предизвика намесата на великите сили и донесе „първарските“ реформи; Илинденското въстание също предизвика намесата на великите сили и донесе Мюрцсегската реформа. Следователно пътят на реформите даде резултат и може в бъдеще да донесе още по-осезателни резултати.

Четвърто — българската държава има племенни и национални интереси в Македония, има право да се грижи за съдбата на македонския народ и да му оказва необходимата помощ за освобождение от турско владичество.

Пето — сръбските и гръцките домогвания в Македония са опасни за македонското освободително дело и за интересите на българщината в Македония. Затова, опирайки се на България, македонският народ трябва да поведе решителна борба против сръбските и гръцките въоръжени чети и тяхното проникване в Македония.

Такива бяха поуките от развитието на македонското освободително движение през изтеклите десет години и от Илинденското въстание, каквито окончателно излякоха за себе си и за своята бъдеща дейност Христо Матов, д-р Христо Татърчев, Иван Гарванов, Димитър Мирчев и други около тях. Тази група се обедини под общото име десница във Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

В идейните отношения така очерталата се десница вече нямаше никаква обществена отлика от прононсираните върховисти около генерал Цончев, генерал Николаев и др. Затова именно оформяващата се десница намери пълната подкрепа на върховистите в София, а по-късно десницата и върховистите се сляха и организационно за борба против левницата.

Тези две крила във Вътрешната македоно-одринска революционна организация се проявиха във всички срещи и съвещания на македонските дейци, които станаха непосредствено след Илинденското въстание. Те се проявиха с оформени принципни платформи и на Битолския окръжен конгрес, състоял се през 1904 г. в гр. Прилеп, на конгресите на другите революционни окръзи и най-вече на общия конгрес на организацията, състоял се през 1905 г. в Рилския манастир.

Наистина, и на окръжните конгреси и на общия конгрес на организацията различията и борбата между левницата и десницата се развиваха вътре в самата организация и в тях винаги надделяваше левницата. Най-голямо поражение бе нанесено на десницата в Рилския общ конгрес, който завърши с утвърждаване позициите на левницата и избиране ръководни тела из нейната среда.

След Рилския конгрес Македонският върховен комитет в София беше ликвидиран и неговите хора се обединиха с десницата в организацията, зер нищо вече не ги делеше. Обединените върховисти и десницата проявиха голяма активност и настойчивост да вземат в свои ръце ръководството на организацията. Те срещнаха решителната съпротива от страна на левницата, начело на която бяха застанали дейците от Серския и Струмишкия революционни окръзи, начело с Яне Сандански и Христо Чернопеев.

В своето безсилие да се наложат в организацията, обединените врагове прибегнаха към организиране убийства над Яне Сандански и неговите другари. Когато и тези домогвания бяха разобличени, върховистите прибегнаха до разцепване на организацията: през 1908 г. те свикаха събрание на своите привърженици, обявиха това събрание за „конгрес“ и избраха свои ръководни тела.

С това разцеплението на Вътрешната македоно-одринска революционна организация става пълно и окончателно: на една страна застава Серската група, поддържана от дейците на Струмишкия революционен окръг, а така също — макар и не така активно — от Гьорче Петров, Пере Тошев и редица дейци от другите кривища на Македония, и на другата страна —

неовърховистката група около Христо Матов и други, която от този момент стана носителка на великобългарската идеология и се превърна в сяло оръдие за провеждане завоювателната политика на българските буржоазни правителства и кобургската династия по отношение на Македония.

Това беше в 1908 г. Четири години по-късно, в 1912 г., върховизмът, така усилено развъждан и внедряван от управляващите клики в София, Атина и Белград, можеше да тържествува: започна войната за разделяне на Македония, която наистина ликвидира турското владичество, но същевременно установи в страната нови противомакедонски тиранически режими.

Седма глава

ИЛИНДЕНСКИТЕ ЗАВЕТИ ЩЕ ВЪЗТЪРЖЕСТВУВАТ

Войните в Македония След Илинденското въстание и особено след младотурския преврат в 1908 г. положението в Македония и цяла Турция стана още по-напрегнато. Капиталистическото развитие в страната, стимулирано и от нахлуващия отвън капитал, не можеше да се побере и разгърне в тясната черупка на изостаналата с векове турска държавна и обществена система. Противоречието между старата отживяла система на безпросветен абсолютизъм с лъжепарламентарна окраска (след 1908) и неудържимия натиск на икономическото развитие по пътя на „свободния“ капитализъм се изостряше все повече и повече.

Историческото развитие налагаше бързо и решително да се ликвидира това противоречие по пътя на разрешаване на болелите въпроси на аграрните отношения, националното освобождение, демократизацията на страната и пр. Това можеше да се постигне или чрез революция на народните маси, или чрез една война. Революционните сили обаче бяха твърде слаби и разпокъсани и не бяха в състояние да се справят с тази изключително голяма историческа задача. И затова стана отново, за което писа Ленин: „Слабостта на демократическите класи в сегашните балкански държави (пролетариатът немногоброен, селяните изостанали, раздробени, неграмотни) доведе до това, че икономически и политически необходимият съюз стана съюз на балканските монархии“.¹

Съюзът на балканските монархии представляваше логическа последица от политиката на буржоазно-монархическите правителства в София, Атина и Белград — политика, насочена към завладяване и присъединяване земята на Европейска Турция.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, IV изд., том 18, стр. 340.

След Илинденското въстание българската буржоазия взе определен курс на подготовка на близка война с Турция за откъсване и присъединяване на Македония и Одринско към България. След младотурския преврат българските управници сметнаха, че подготвяната война трябва да се ускори и да се изпревари възможното обновление и засилване на турската държава при младотурския режим.

Същевременно белградското правителство окончателно насочи своята агресивна политика на юг, след като анексията на Босна и Херцеговина от Австроунгария стана безвъзвратен факт. В онова време австроунгарското правителство съзнателно и настойчиво насочваше вниманието на Белград към Косово и Македония, смятайки по този начин да отклони интересите на Сърбия от Босна и Херцеговина.

Атинското правителство разви през последните години преди младотурския преврат и през време на младотурския режим най-активна дейност в Крит, Епир и Южна Македония и не скриваше своите намерения да анексира — ако е нужно по пътя на война с Турция — тези области от турската империя.

По такъв начин към края на първото десетилетие на двадесетия век буржоазно-монархическите правителства в София, Белград и Атина имаха обща съкровена цел — да завладеят европейските провинции на Турция. Това беше основният движещ лост във външната политика на трите балкански държави. Политиката на война против Турция се поощряваше от руското царско правителство, което чрез разгрома на Турция се стремеше да отслаби позициите на Германия и Австроунгария на Балканите и Близкия изток.

Най-голяма активност в това отношение проявяваше българското правителство, което имаше и най-големите аспирации към Македония и Одринско. Затова то проявяваше най-голяма инициатива за постигането на споразумение и сключване на военен съюз с другите балкански държави.

Войната между съюзените България, Сърбия, Гърция и Черна Гора — от една страна, и Турция — от друга, избухна през есента на 1912 г. и в началото на 1913 г. турските войски бяха вече разбити и изтикани почти изцяло Европейска Турция. Още през време на войната се появиха разногласия между София, Белград и Атина по подялбата на заграбените територии и особено по подялбата на Македония. И още не бяха заглъхнали сраженията с турските войски, съюзниците почнаха да се готвят за муждусобна война. В края на юни 1913 г. тази война избухна и само след 2 месеца завърши с известния Буку-

решки договор за подялба на Македония между Сърбия, Гърция и България. Нюйския договор след Първата световна война потвърди постановлението на Букурещкия договор и по този начин подялбата на Македония беше узаконена с още един международен документ.

Разрешиха ли войните македонския въпрос?

Македонският въпрос беше — както вече бе изтъкнато на друго място — по същество селски въпрос: борбата на безземните чифлигари (изполчари и аргати) против турските чифликсайбии (господари над земя и селяни) беше основният лост на македонското освободително движение при условията на турския султански режим. Естествено, освен елементите на селския въпрос, като основен лост, стимулираха македонското освободително движение още и интересите на трудещите се в градовете, на интелигенцията и част от буржоазията, за които турското господство и феодалните порядки бяха пречка по пътя на икономическото и културно развитие и преуспяване.

От горното следва, че разрешението на македонския въпрос би било в основата си равносилно на ликвидиране чифлигарско-абсолютничните порядки в Турция чрез отчуждаване бейските чифлици и премахване всевъзможните пречки за икономическото развитие на страната и откриване пътя за културно преуспяване на народните маси. На практика това би означавало извършване буржоазна революция — повторение на събитията от 1789 и 1848 г. — в турската империя. Гържеството на Илинденското въстание и въобще македонското революционно движение би означавало победа на буржоазната революция в Македония с всички произтичащи от това грамадно историческо събитие последици за македонския и за съседните балкански народи.

В. И. Ленин писа: „Ако освобождението на Македония би се извършило по пътя на революцията, т. е. посредством борбата и на сръбските, и на българските, и на турските селяни против помешниците от всички националности (и против помешническите балкански правителства), освобождението би коствувало на балканските народи навярно сто пъти по-малко човешки жертви, отколкото сегашната (Балканската — Д. К.) война. Освобождението би било постигнато срещу неизразимо по лека цена и би било неизмеримо по-пълно“.¹

Но революцията не успя. „Главната историческа причина за това е — казва Ленин — слабостта, раздробеността, тъмно-

тата на селските маси във всички балкански страни, а също така малочислеността на работниците, които добре разбираха положението на нещата и искаха Балканска федеративна (съюзна) република“.² Поради това именно „икономически и политически необходимият съюз стана съюз на балканските монархии“, поради това македонският въпрос „се решава с война, а не с революция“.³

Войната на съюзените балкански държави против Турция наистина нанесе съкрушителен удар върху чифлигарско-абсолютничните порядки в турската империя. Съюзните войски разгромиха турската военна мощ и ликвидираха турското господство в европейските области на Турция. Това донесе ликвидация на турската абсолютна система, изгонване на турските чифликсайбии и освобождаване на македонските селяни от полуфеодалните окови на турските паши и бейове. Затова именно В. И. Ленин казва, че „победите на сърбите и българите (в Балканската война — Д. К.) означават подриване господството на феодализма в Македония, означават създаване на повече-или-по-малко свободна класа селяни-собственици на земя, означават осигуряване цялото обществено развитие на балканските страни, задържано от абсолютизма и крепостническите отношения“.⁴

Този кратък анализ на положението в султанска Турция на корените на македонското освободително движение и на последиците от изгонването на турското феодално-абсолютнично господство през 1912—1913 г. говори, че Балканската война имаше по отношение на Македония и другите европейски области на Турция прогресивен характер. Независимо от очевидните грабителски намерения на балканските монархически класи, които организираха и ръководиха войната, независимо от империалистическите домогвания на великите сили, Балканската война, разгромявайки и ликвидирайки феодално-абсолютничните порядки в Македония, играеше ролята на буржоазна революция. Ленин писа през 1913 г.: „Въпреки че на Балканите бе образуван съюз на монархиите, а не на републиките — въпреки че съюзът бе осъществен благодарение на войната, а не благодарение на революцията, — въпреки това направена е велика крачка напред към разрушаване остатъците на средновековието в цяла Източна Европа“.⁵

¹ В. И. Ленин, Сочинения, IV изд., т. 18, стр. 369.

² Там там.

³ Там там.

⁴ Там там, стр. 314.

⁵ В. И. Ленин, Сочинения, IV изд., т. 18, стр. 369.

Но тази „буржоазна революция“ беше половинчата и незавършена. Ние знаем, че руско-турската война в 1877—78 г. представляваше за България също буржоазна революция, но тя разреши и един от главните въпроси на буржоазната революция — създаде българска национална държава. Балканската война не създаде македонска държава, а разпокъса македонския народ на три части и го хвърли под национално и политическо потисничество на буржоазно-монархическите клики в Белград, Атина и София.

Ликвидирайки феодално-абсолютния режим на турските султани, паши и бейове, Балканската война откри пътя за установяване в Македония на капиталистическо-кулашката експлоатация, монархофашисткия режим и дивия национален гнет на господстващите в Сърбия (по-късно Югославия), Гърция и България буржоазно-монархически клики. Вместо чифликсайбия, в македонското село вече господствуваше наситният кулак, жадният спекулант, бруталният колонист. Вместо примитивния турски жандарм, из македонските градове и села вече вилнеяха шлифованите и много по-жестоки полици в Белград, Атина и София. Вместо сравнителната търпимост на турските власти към националното самочувство на македонците, новите власти признаваха само сърби (във Вардарска Македония), гърци (в Егейска Македония) и българи (в Пиринска Македония).

Сблъхнаха се думите на Ленин, който още в началото на войната през 1912 г. предупреждаваше: „... Ако остане гнетът на помещиците и балканските монархии над народите, непременно ще остане в една или друга форма и националното угнетение“¹.

По този начин „буржоазната революция“ на войните за Македония спря напред пътя, за да се превърне в буржоазна контра-революция и да се развие по-нататък като монархофашистка диктатура. При тези условия македонският въпрос остана неразрешен: македонският народ остана да пъшка под игото — по-тежко от турското — на новите поробители на Македония, на буржоазно-монархическите клики от Белград, Атина и София.

След Втората световна война положението се измени до такава степен, доколкото Пиринска Македония остана в границите на народнодемократична България и с това бяха ликвидирани всички остатъци на експлоатация и национално потисничество. В народнодемократична България, която е на фронта на мира, демокрацията и социализма, начело със Съветския Съюз,

македонското население в Пиринския край и македонската емиграция получи своята икономическо и национално освобождение.

Георги Димитров каза пред V конгрес на Българската комунистическа партия: „Нашата партия е стояла винаги и днес стои твърдо на позицията, че Македония принадлежи на македонците“². В тези думи на вожд и учителя на българския народ са sintetizirani политиката на Българската комунистическа партия по македонския въпрос в миналото и отношението на Партията и Правителството към днешната борба на македонския народ за освобождение от титофашистко и монархофашистко иго.

Българската комунистическа партия под ръководството на другаря Вълко Червенков и днес, както по-рано, стои на позицията на македонската нация и на правото на македонския народ на свободен живот. Тя подкрепя морално и политически борбата на македонския народ против неговите поробители от Белград и Атина и за осъществяване неговото освобождение.

Българското правителство, ръководено от Българската комунистическа партия, осигурява на македонското население в Пиринския край и на македонците, заселени в другите краища на НР България, пълна свобода и абсолютно равнопоставеност с всички български граждани в страната. Правителството подпомага най-активно стопанското и културно развитие на Пиринския край — строят се електростанции и пътища, залесяват се пушинащите, поощрява се кооперативното стопанисване на земята, строят се училища, бани и пр., издържат се държавни театри, откриват се специални училища и т. н.

Благодарение на големите грижи на Партията и Правителството, възглавявани от другаря Вълко Червенков, Пиринският край се развива по пътя на социализма и македонският народ в този край придобива опита на социалистическото строителство. Този опит ще бъде в полза на народа от Вардарска и Егейска Македония, когато те се освободят от титофашистката и монархофашистката робия и се наредят в семейството на свободните народнодемократични народи, начело с братските народи на великия Съветски Съюз.

При създаването се днес политическо положение на Балканите, най-голямата част от македонския народ се намира под потисничеството на титовата фашистка банда във Вардарска Македония и на монархофашистката клика в Егейска

¹ В. И. Ленин, Сочинения, IV изд., т. 18, стр. 341.

² Георги Димитров, Политически отчет, ... стр. 86.

Македония. И Югославия, и Гърция са с фашистки режими и са във васална зависимост от американско-английските империалисти, следователно и двете страни са в лагера на подпалвачите на нова война.

Белградските титофашисти и атинските монархофашисти — злостни врагове на македонския народ

ките подпалвачи на война, Господари в Югославия и Гърция днес са американските империалисти, които все повече и повече икономически, политически и воененно заробват тези страни, заробват следователно и македонския народ. По заповед на своите господари титовци сключиха нападателен, антидемократичен договор с потомците и наследниците на труските султани и чифликсайбии — вековните потисници и врагове на християнското население на Балканите и палачите на македонското Илинденско въстание.

Югославия и Гърция, а следователно и Македония, са превърнати във военна база на американските агресори против Съветския Съюз, против Народна република България и другите народнодемократични страни. Началник-щаба на американските сухопътни войски (или генерал Колинс, дошъл в Югославия да инспектира военните ѝ сили и военната ѝ подготовка, обиколи също така и Македония, за която той се изрази, че представлява изключително стратегическо значение за бъдещите агресивни действия на Балканите. Титовата банда — в това вече няма никакво съмнение — готви югославските народи, в това число и македонския народ, за пушечно месо в интерес на американските милионери и тяхната налудничава мания да установят своето господство над света. Югославия фактически ще бъде окупирана от войските на американско-английския агресивен блок, така, както вече са окупираны Гърция и страните на Западна Европа. От националната независимост на югославските народи няма да остане нищо, така, както не остана нищо от независимостта на гръцкия народ. С тяхната съдба се разпореждат изцяло американските империалисти.

В резултат на всичко това македонският народ, както и другите народи в Югославия и Гърция, са подложени днес на тежко двойно потисничество — потисничество на американските империалисти и потисничество на фашистката тирания на техните титовски и монархофашистски слуги. Ето защо, пред македонския народ и пред другите народи в Югославия и Гърция, пред демократическите движения в тези страни е поставена

историческата задача да поведат решителна борба против империалистическия гнет на американските доларови магнати, за национална независимост и в същото време борба против кървавия фашистко-полицейски режим на титовата банда и монархофашистите — за свобода и демокрация. По този начин националноосвободителната борба на македонския народ носи днес антиимпериалистически и същевременно антифашистки, носи, следователно, народнодемократически характер.

Титовата клика, овладяна от неудържим националистически бяс, няма доверие в македонските народни маси, чиято симпатии към Съветския Съюз и Народната република България, към силите на демокрацията и социализма са известни и затова всички командни позиции (армия, полиция, администрация, стопанство, просвета) във Вардарска Македония са предадени в ръцете на изпратени отвън верни титовски агенти. Продажната колишевска шайка служи само за прикритие на националното потисничество, на което е подложен днес македонският народ и което не се различава от потисничеството на крал Александър и известния Жика Лазич. Днес, както и при кралска Югославия, най-добрите и най-буйните синове и дъщери на македонския народ се избиват или се изпращат със стотици и хиляди на бавно загиване в лагерите на смъртта.

Но докато крал Александър и Жика Лазич открито преследваха всичко македонско, титовската банда мошенически спекулира със славните традиции на македонския народ — спекулира с името на Гоце Делчев и Яне Сандански, с паметта на храбрите илинденски герои и хилядите жертви, дадени в дългогодишните борби на македонския народ за освобождение. Титовци искат да използват борбите на илинденци, за да задушат днешната борба на македонския народ — да го денационализират и асимилират. Подлостта на титовци е недостигаема: в името на Илинден те искат да ликвидират илинденските завети, да ликвидират македонския народ.

По този начин от завоюваните от македонския народ свободи и от така нареченото самоуправление във Вардарска Македония не само че не е останало вече нищо, но и македонският народ като цяло, с изключение на жалките отрепки и ренегати около Колишевски, е застрашен от пълно национално погубване. Това положение на нещата прави от националноосвободителната борба във Вардарска Македония една общонародна борба. Целият македонски народ, с изключение на шепата продажни титовски агенти около Колишевски, е заинтересован в тази патриотична, общонародна борба за събаряне на ненавистния фашистко-полицейски режим на ти-

товската клика, за извоюване на свободна и демократична Македонска република.

Македонското население в Егейска Македония също е подложено на най-свиреп национален гнет и денационализация, на постепенно физическо унищожение и прокуждане в чужбина. След славните битки при Вич и Каймакчалан егейските македонци са обявени от атинските монархофашисти извън законите, самозабравилите се палачи от Атина не признават съществуването на македонци и гонят и избиват македонското население по-жестоко и от турските башибозуци.

При това положение на нещата ясно е, че докато в Югославия и Гърция съществуват фашистки режими и докато тези страни се намират в лагера на американо-английските империалисти, за демократическо разрешение на македонския въпрос днес не може да се говори. Това ще стане възможно само след сломяване на империалистическото иго и фашистката тирания, след победата на демократическите сили в Югославия и Гърция. Тогава ще бъдат създадени необходимите предпоставки за свободното самоопределение на македонския народ, за неговото национално и държавно обединение за тържеството на илинденските завети.

В разрешаването на тази своя задача македонският народ ще има братската подкрепа и на демократическите сили в Югославия и Гърция, на целия фронт на демокрацията и социализма и, преди всичко, ще има мощната морална и политическа подкрепа на Съветския Съюз.

Демократичният път за тържеството на Илинденските завети В отчетния си доклад пред V конгрес на Българската комунистическа партия Георги Димитров каза:

„Както е известно, за разрешението на македонския въпрос, който цели десетилетия е бил в центъра на съперничеството и войните на Балканите, се очертаха два пътя.

Единият път беше демократическата революция, която трябваше да доведе до освобождението на Македония от турско иго. По тоя път вървяха Вътрешната македонска революционна организация — Гоце Делчев, Яне Сандански и други. — както и Македонският революционен социалистически съюз — Димо Х. Димов, Никола Карев и други...

Вторият път беше — буржоазно-националистическият път, а именно освобождението на Македония от турско иго чрез война и нейното присъединяване към една от балканските държави или разделянето ѝ между тях...

На практика вторият път надделя и той доведе до двете балкански войни (1912—1913 г.), в резултат на които Македония биде освободена от турско иго, но в същото време тя биде разпокъсана между Сърбия и България.¹

В миналото надделя буржоазно-националистическият път за разрешаване македонския въпрос чрез война и в интереса на балканските буржоазно-монархически клики, поради слабостта на демократичните и антиимпериалистическите сили на Балканите.

В периода след Първата световна война, през Втората световна война и след нея в обществено-политическата обстановка на Балканите, в Европа и в целия свят станаха крупни изменения, които значително отслабиха фронта на реакцията и империализма и значително засилиха фронта на демокрацията и социализма.

Победата на Великата Октомврийска социалистическа революция в Русия ликвидира реакционната царска политика и създаде Съветския Съюз като мощен демократически фактор в международната политика, който навсякъде и всякога оказва истинска безкористна подкрепа на поробените народи и класи в борбата им за освобождение. В балканските и другите европейски страни се разви и разрасна широко работническо движение, което под ръководството на комунистическите партии стана важен фактор в обществено-политическия живот на всички страни.

Благодарение на гигантския ръст на Съветския Съюз и разрастването на революционното движение на работническата класа и на колониалните и полуколониалните народи, ръководени от комунистическите партии, демократичните сили постепенно вземаха връх над реакцията и фашизма. На края, в резултат от епохалната бляскава победа на братския Съветски Съюз над фашистка Германия, тези сили се наложиха в една трета от света и същевременно спечелиха верни съюзници в лицето на колониалните народи, които още пъшкат под робство, и на трудещите се в капиталистическите страни.

При това положение борбата на македонския народ днес се развива при несравнимо по-благоприятни условия, отколкото в миналото, и македонският въпрос може да бъде разрешен само по демократичен път.

Демократичният път за разрешението на македонския въпрос днес напълно съвпада с пътя на всеостранното развитие и укрепване на народнодемократичния фронт начело със Съвет-

¹ Георги Димитров, Политически отчет, стр. 35—37.

ския Съюз. Това ще рече, че борбата на македонския народ напълно се слива и покрива с борбата на народните маси в България, Югославия и Гърция: в България — в редовете на Отечествения фронт, под ръководството на Българската комунистическа партия, за изпълнението на народностопанските планове и изграждането на социализма в страната; в Югославия — в редовете на потиснатите югославски народи, под ръководството на възродената Югославска комунистическа партия, за ликвидиране насилническия режим на предателите и империалистическите агенти от титовата клика, за въстановяване народнодемократичната власт и за възвръщане братска Югославия в семейството на народнодемократичните държави начело със Съветския Съюз; в Гърция — в редовете на народнодемократичното движение, под ръководството на Гръцката комунистическа партия, за ликвидиране монархофашистките оръдия на американо-английските империалисти и за установяване демократични свободи и равноправие за народните маси в страната.

Демократичният път за освобождението на македонския народ от робията на титофашистите и монархофашистите се преплита с общата борба на народите против реакцията и подпалвачите на нова война, за траен мир, за народна демокрация и социализъм.

Осушаването на войната и установяването на траен мир представляват удар за титофашистите и монархофашистите. Насилниците в Белград и Атина могат да се държат на власт против волята на народните маси само в резултат на подкрепата, която получават от американо-английските империалисти във връзка с подготвяната от тях агресивна война. Когато военноподпалвачите бъдат обуздани от миролюбивите народи, подготовката на агресивна война прекратена и народите заживеят в мир, тогава американо-английските империалисти не биха подпомогали белградската титофашистка клика и атинските монархофашисти. А без подкрепата на империалистите отвън титовата клика и гръцката монархофашистка камарила ще бъдат пометени от своите собствени народи.

С ликвидирането на титовия режим в Югославия и монархофашисткия режим в Гърция ще се ликвидират най-злостните потисници на македонския народ и ще се открият пътищата за най-правилното и трайно разрешение на македонския въпрос по пътя на македонското национално и държавно единство и в дружба със съседните балкански народи.

Следвайки по демократичния път — пътя на борбата за мир и против подпалвачите на нова война, борейки се заедно с югославските народи и заедно с гръцкия народ за смъкване на монархофашисткия режим в Гърция, за смъкване на титофашисткия режим в Югославия, опирайки се на мощния лагер на мира и демокрацията начело с великия Съветски Съюз, македонският народ ще осъществи заветите на Илинден — ще извоюва своето освобождение.

Приложение 1

ПРОТОКОЛ
НА КОНГРЕСА В СОЛУН ЗА НАСРОЧВАНЕ ВЪСТАНИЕ
ПРЕЗ 1903 Г.

Централният македоно-одрински комитет, като взе пред вид особеното положение на страната, изключителните условия, в които се постави организацията след провъзгласеното от Върховния македонски комитет Джумайско-Петричко въстание, като съобрази, че организацията ягрози опасност от нови опити за въстание, опусташаване и деморализиране нови райони; като взе пред вид изявеното желание от някои райони за едно общо съвещание, и най-сетне, като взе пред вид и разположението и интереса на европейската дипломация към народното ни дело, реши да свика конгрес от представители на окръжните и по-важни околийски райони за обсъждане на всичко това. На конгреса присъстваха: членовете на Централния комитет Иван Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев; двама наскоро освободени и заслужили дейци на народното дело — Христо Коцев и Тодор Лазаров, и представители от дванадесет района: от Цариградски — Никола Петров, от Одрински — Велко Думев, от Серски — Лазар Димитров, от Кукушки — Христо Влахов, от Солунски — Ив. Салупаров, от Гевгелийски — Хърлев, от Воденски — Димитър Занешев, от Велешки — Пейков, от Скопски — Ганчев, от Струмишки — Ингилизов, от Битолски — Лозанчев и от Радовишки — Георги Варналиев. Отсъствават поканените представители от Шип и Тиквеш, първият защото властта попречи на идването му, а вторият — защото е бил арестуван. При цялата голяма важност и значение на конгреса, Централният комитет не можа да извика представители и от други райони поради голямата бдителност на полицията и възможната опасност от откриването му.

Конгресът в горния си състав почна заседанията на 2 януари 1903 г. в 9 $\frac{1}{2}$ ч. пр. пладне, открит от г. Иван Гарванов,

който бе избран за председател, а за секретар бе избран Димитър Мирчев.

Поради тясната връзка и зависимост на всички предстоящи за разрешаване от конгреса въпроси с въпроса за едно близко въстание, по общо желание на членовете председателят поиска всеки представител да изложи състоянието на всеки район, отдето да се съди по-нататък за въпроса на въстанието.

След това председателят постави на разискване въпросът: Трябва ли да има въстание напролет? Сериозни и дълги разисквания се почнаха от страна на всички членове, разкриха се и се обсъдиха всички страни на въпроса. Разискванията продължиха и на другия ден, 3. I. След като се намери въпросът напълно изчерпан, пристъпи се най-сетне към гласуване, и всички еднотушно гласуваха в положителен смисъл. Това стана на 3 януари, на 11 часа и двадесет минути преди обед, минута свещена и съдбоносна за един петвековен роб. Дано тя, изходяща от мрачното минало, озари бъдещето и щастието на страдалческия народ! Това бе общ сърдечен клик на членовете, които решаваха съдбата на народа. Разискван бе и въпросът, какво трябва да бъде въстанието, частично или повсеместно-стратегично; реши се — да стане повсеместно-стратегично. Направи се още един преглед на действащите понастоящем войводи и колко такива са още необходими за деня на въстанието, за да вземе акт от това Централният комитет за по-нататъшно разпореждане. Постави се на разискване въпросът за начина на действуване в големите градове.

Заседанието продължава до 4 $\frac{1}{2}$ часа и продължи на другия ден, 4 януари, от 4 ч. сл. пл. до 5 $\frac{1}{2}$, когато се обяви закрито със сърдечни благопожелания.

Подписали: Ив. Гарванов — председател на конгреса, Спас Мартинов и Дим. Мирчев — членове на ЦК, и членове представители: Л. Димитров, Т. Пейков, Ив. Салупаров, В. Думев, Н. Петров, Влахов, Хърлев, Д. Занешев, Лозанчев, Д. Ганчев, Ив. Ингилизов, Г. Варналиев, Тод. Лазаров, Хр. п. Коцев.

Солун, 4 януари 1903 год.

Приложение II

ПРОТОКОЛ

НА РЕВОЛЮЦИОННИЯ КОНГРЕС, СВИКАН ВЪВ ВТОРИЯ
МАКЕДОНО-ОДРИНСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ

Заседание първо

Днес 19 април 1903 година¹, на 12 часа по турски, сутринта, по покана от ръководителите на втория Македоно-одрински революционен окръг, се събрахме на мястото, посочено от него, с. Смилево, Битолско:

окръжните ръководители на гр. Битоля: Ан. Лозанчев, Г. п. Христов, Г. Петков;

делегатът от Централния комитет Даме Груев;

Борис Сарафов, Димитър Дечев;

делегатите от подвижните (горски) и неподвижни ръководни тела:

Битолско: а) Пелистерски участък — Г. Сугарев; б) Смилевско, Гяват-кол — Т. Цветков; в) Мариховско — Никола Петров;

Костурско: Васил Чекаларов и Пандо Кляшев;

Леринско: Г. Папанчев и Михаил Чеков;

Ресенско — Сл. Арсов, Никола Кокарев, В. Илиев и Ал. Панайотов,

а отсъстваха делегатите от районите: Демирхисарско, Крушевско, Прилепско, Кичево, Охридско, обаче някои от тях бяха на път и се очакваха да пристигнат.

Преди да се пристъпи към дневния ред и да се открие конгресът, обяви се от окръжните ръководители, че се свиква настоящият конгрес, в който ще се предложат ред въпроси, но за да се спази редът, ще трябва да се избере един председател и нужното число секретари. Предложи се и се избраха: за председател — Даме Груев, а за секретари — П. Цвет-

¹ Стар стил.

ков и Г. п. Христов, след което, след малки обяснения, се пристъпи към разглеждане на въпросите, предложени от окръжните ръководители. Пред вид на туй, че някои от делегатите отсъстваха, на дневен ред първоначално се избраха за разискване само следните въпроси:

1. Разпределение на моралните и военни сили; подготовка до и във време на въстанието.

2. Длъжности и права на началническия персонал до и във време на въстанието.

3. Що да се прави с невъоръжените и негодните хора: старци, жени и деца, във време на въстанието.

4. Кой е собственикът на оръжието.

5. Уравновесяване на оръжието.

След всеобщото обмисляване по казаните въпроси, реши се:

За да има правилно ръководене на въстанието, силите на окръга и командването се разпределиха както следва: един главен щаб за целия окръг, районни началници, войводи и въстаници.

За главния щаб се избраха следните лица: Даме Груев, Б. Сарафов и Ан. Лозанчев; а като техни наместници в случай на нещастие да се допълнят: срещу Даме Груев — Г. п. Христов, вместо Б. Сарафов — П. Ацев, А. Лозанчев — С. Л. п. Трайков. Казаните лица се определят от настоящия конгрес и ще действуват отсега нататък, а ако биха дошли някои нови сили, предоставя се на Щаба да се разпоредва с тях както намери за добре, като се придържа строго към ръководещите принципи на организацията. Основният (главният) щаб, който се конституира, подлежи на сменяване само от окръжния конгрес.

Състави се списък на районните ръководителни тела във време на въстанието, но окончателното му приемане се отложи да стане след дохождането на делегатите и от останалите райони. Що се отнася до назначаването на местните войводи и за разпределението на въстаниците, предостави се на районните начальства да сторят това.

За да могат да се подготвят всички ония сили, които на ново се проектират за войводи през време на въстанието, реши се за тях да се устроят на няколко пункта специални подготвителни курсове, гдето да могат в едно кратко време да се обучат и след туй да поемат възложената им работа.

След като се разотидат всички ръководителни тела по районите, веднага да разпределят въоръжените сили в района си на чети в численост 30—50 души и да се правят с тях тайно практически упражнения (походен ред, боен ред, стрелба

и пр.), доколкото местните обстоятелства им позволяват. Да се започне събиране на храна: жито, сол, едър и дребен добитък, по доброволен начин и с убеждение, а във време на въстанието и по реквизиционен (наложителен), като се издава на стопанина срещу вземаното от него разписка, подпечатана с окръжния печат и подписана най-малко от един от районните началници. Да се вземат бързи мерки за приготвяване на дрехи, обувки, медикаменти и пр. Да се изберат специално хора за интендантската служба, както за приготвяване на патрони и т. н.

Относително правата и длъжностите на началническия персонал, реши се да се изработи специален въстанически дисциплинарен устав.

Заседанието се закри в 12 часа вечерта.

Заседание второ

Заседанието се откри на 20 същия месец, 10 часа по турски, заранта и присъстваха всички явили се в предишното събрание лица, както и пристигналите през нощта прилепски делегати Тале Христов и Йордан Тренков. След като се изясни на новодошлите целта на конгреса и се прочете извършеното в първото заседание, пристъпи се към дневния ред.

Що да се прави във време на въстанието с невъоръжените и негодните хора: старци, жени и деца. Подир кратки дебати се реши да се отложи тоя въпрос, когато се разглежда начинът за воденето на въстанието.

Пристъпи се към разискване на въпроса: Кой е собственик на оръжието във време на въстанието, и се прие, че собственик на частно оръжие е всеки, който си го има доставено на свои средства; обаче предоставя се на усмотрението на местните началници още отсега по мирен начин да вземат оръжието от негодните и да го разпределят, както намерят за нужно, а във време на въстанието — от ония, които не биха се съобразили с заповедите на началството, да се прибере по какъвто начин се намери тогава за нужно. Що се касае до въпроса за уравнивяване на оръжието в окръга и районите, реши се: а) чифтетата, кремъчките и евалките, излишни в един район, да се дадат на друг и б) предоставя се на Щаба да разпределя занаяпред наличното оръжие там, където намери за нужно.

Прочете се изработената част от въстанически дисциплинарен устав и се прие с някои изменения.

Заседанието се закри в 12 часа вечерта.

Заседание трето

Заседанието се откри на 22 същия месец, в 11 часа заранта, в присъствието на всички явили се във вчерашното заседание и пристигналите през нощта делегати: П. Ацев от Прилепско, Н. Карев — Крушово, Ванчо Мицков — Порече, Йордан Пилерков и Димитър Матлиев — Демирхисарско, Христо Узунов, Тасе Христов, Деян и Аргир Маринов от Охридско.

След като се изясни на новодошлите целта на конгреса и извършеното в предишните две заседания, в дневния ред се внесоха следните въпроси:

1. Да се определи съставът на районните ръководителни тела, на които се поверяват районите до и във време на въстанието.

2. Начинът на водене на въстанието и какво да се прави с невъоръжените и негодните за въстание хора като старци, жени и деца.

3. Определяне времето на въстанието.

След дълги дебати по първите два въпроси се реши:

Съставът на ръководителните тела във всеки революционен район да бъде от 3 до 5 лица и се конституира по общо съгласие, както следва:

I. Битолският район се разделя на две самостоятелни части:
а) Пелистерски район — Г. Сугарев.
б) Смилевски район — П. Цветков, Ив. Делъов, Г. Павлов.
в) Мариховската част от татък река Църна се присъединява към Прилепския район.

II. Лерински район — Г. Папанчев, Мих. Чеков, Алекс. п. Настев (Лечо) и К. Груев.

III. Костурски район — Васил Чекаларов, Пандо Кляшев, Лазар п. Трайков, Манол Розов и Михаил Николов.

IV. Преспански район — В. Илиев, Н. Кокарев, Н. Фотев и Сп. Олчев.

V. Ресенски район — Сл. Арсов, Ал. Панайотов и Др. Петков.

VI. Охридски район — Христо Узунов, Ант. Кецаков, Н. Чакъров, Н. Анастасов, Димитър Стойков (поручик).

VII. Кичевски район — разделя се на две самостоятелни части.

а) Горна и Долна Копачка и Долна река: Лука Джеров, Ян. Янев, Арсо Мицев.

б) Ръбетин-хол и Порече: Гер. Пешков, Ванчо Мицков, Янаки Петров (Орланци), Цветан от с. Светивраче.

VIII. Демирхисарско — Йордан Пиперков, Г. п. Христов, поп Кузман (от с. Бабино), Хр. Пасков.

IX. Крушовски район — Тома Никлев, Никола Карев, Тод. Христов (офицер).

X. Прилепски район — П. Ацев, Тале Христов, Йор. Тренков и Н. Петров.

Всички посочени лица се допълнит и изменяват по усмотрение на Щяба.

Относително начина за водене на въстанието след дълги разисквания се прие:

а) Въстанието да бъде повсеместно — всички райони в окърга да въстанат.

б) Пред вид на това, че само една част от населението е въоръжена, за да може военните ни действия да бъдат продължителни и упорни и за да не се ангажира невъоръжената част от населението в борбата, реши се единодушно да се действа партизански. Характерът и начинът за водене на тези действия се определи така:

В деня на въстанието да се адигнат всички въоръжени сили из районите на чети според предвиденото разпределение от местните началства, съгласно взетото решение за това в първото заседание на конгреса.

На останалата част от християнското население да се внуши да не придружава четите, освен когато последните биха имали нужда от неговото съдействие.

На въоръжените ни сили, повдигнати по такъв начин, се възлага следното:

1. Прекратяването на пътните, телеграфните и пощенските съобщения и недопускане въстанията им отстрана на турската власт през време на въстанието.

2. Обезоръжаване на турското население до колкото е възможно.

3. Нападане на правителствени учреждения.

4. Нападане според обстоятелствата на всяка турска въоръжена команда, била тя войска или башибозук.

5. Браненето на християнското население, включая и чуждите поданици, от турски нападения.

6. Запрещаване да се напада мирното турско население и да се посяга на турски жени, деца и старци.

7. Обикновено четите да действуват пръснати из районите; те могат да се групирват 2-3 или повече, според нуждата, за по-крупни предприятия и след туй пак да се пръскат. Определи се при туй четите да държат по възможност винаги нападателно поведение.

8. Задължават се всички войводи с четите си да се приличат незабавно на помощ на всяка чета, която е завързала сражение с противника.

9. Началствующите лица да доведат до максимум куриерската служба във време на въстанието.

10. Проявяването на инициатива в духа на гореопределения начин на действие във време на въстанието е задължително за всички.

Заседание четвърто

Заседанието се откри на 24 април, 7 часа сл. пладне. Присъстваха всички предидущи делегати и пристигналите от Кичевския район свещ. Тома, Арсо Мицов, Дим. Спространов и Вас. Попов. След като се посочи на новодошлите целта на конгреса и им се прочетоха взетите решения в миналите заседания, с които напълно се съгласиха, пристъпи се към дневния ред: Определяне времето на въстанието.

След дълги дебати, като се взе пред вид, че денят на въстанието зависи от поведението на противника, от изключителното положение на населението и развитието на събитията, а така също и от положението на останалите революционни окръзи на организацията — реши се: Взетите решения на конгреса относително подготовката и разпределението на силите да се приведат час по-скоро в изпълнение и районите да бъдат готови за въстание не по-късно от края на м. май т. г.; предостави се право на щяба да определи датата на въстанието съобразно с горензложените обстоятелства. При туй задължават се районните началници своевременно да съобщават в щяба за заплашителното положение на районите им. На край се прочете въстаническият дисциплинарен устав и се прие окончателно.

Заседанието свърши в 12^{1/2} часа вечерта и конгресът се обяви за закрит.

Вярно с горензложеното:

Председател: (п) Даме Груев

Секретари: (п) П. Т. Цветков

(п) Г. п. Христов

(п) Б. Сарафов
(п) А. Лозанчев
(п) Г. Пешков
(п) Дечев
(п) Сл. Арсов
(п) В. Чекаларов
(п) В. Илиев (Пенчо)
(п) П. Кляшев
(п) Н. Карев
(п) П. Ацев
(п) В. Мицков
(п) Йор. Пиперката
(п) Дим. Матлиев
(п) Н. Кокарев
(п) Г. Сугарев

Прочетохте и сме съгласни с взетите решения на конгреса изложени в настоящия протокол.

(п) Христо Настев

(п) Кл. Групчев

Кичевско-Дебърски район

(п) Поручик Стойков

(п) Н. Петров
(п) Хр. Узунов
(п) М. Чеков
(п) Т. Христов
(п) Г. Папанчев
за Ар. Митков —
(п) Даме Груев
(п) Прот. П. Николов
(п) А. Панайотов
(п) В. Попов
(п) Д. Спространов
(п) Й. Тренков
(п) Т. Христов
(п) А. Маринов
(п) Д. Димитров

(п) Л. Групчев

Струж. район

(п) Ник. Янев

Кичевско-Дебърски район

Приложение III.

ВЪСТАНИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНАРЕН УСТАВ

Глава първа

§ 1

Дисциплината е строг определен ред, който всички въстаници (от най-малкия до най-големия) трябва да спазват.

§ 2

Нарушителите на тоя ред се подлагат на наказания, споменати само в настоящето уставче.

§ 3

Всеки, който с пушка, секира или каквото да е оръдие стои под революционното знаме, е въстаник.

§ 4

Началник е всеки назначен от по-горното начальство да ръководи, да носи грижи и отговорности за поверените му хора, както в боя, тъй и вън от него.

§ 5

Заповедта е задължителна, когато е дадена от лице (началник), което има право да заповядва и да изказва заповед в законна форма.

Глава втора

СПЕЦИАЛНА ЧАСТ

§ 6

Въстаникът е длъжен

а) Да пази интересите на отечеството до последна капка кръв, като изпълни дадената си клетва. Виновият се наказва със смърт.

б) Строго, точно и безпротиворечиво своевременно да изпълнява заповедите на началниците си. Виновият се наказва със смърт.

в) Да се притича на помощ, да жертвава себе си за другарите, и като ги грози опасност. Виновият се наказва със смърт.

г) Да бъде храбър. Виновият за пръв път се изобличава пред четата, а за втори път — със смърт.

д) Напразно патрон да не стреля. Виновият за пръв път се изобличава пред цялата чета като страхливец — за втори път се обезоръжава.

е) Да почита началниците и старейшините си. Виновият се наказва с превеждане в друга чета в същия район — а за втори път — със смърт.

ж) Знамето докато е жив да пази; длъжен е всеки да му направи скъпа постеля от собственото си тяло — та тогава да се повали то. Виновият се наказва със смърт.

з) Мародерство и грабеж се забраняват строго. Виновият се наказва със смърт.

и) Пиянство, блудство, изнасилване на жени е строго забранено. Виновият се наказва със смърт.

длъжности и наказания за десетниците

§ 7

Всички длъжности и наказания предвидени в § 6 за въстаниците се отнасят и до десетниците; освен това десетниците са длъжни:

а) Да следят за поведението на подчинените си; грижат се за реда в отделението и отговарят за грешките на подчинените си.

б) Изразяват малките спорове между подчинените им; стараят се да заякнат другарството помежду им; да развият взаимопомагането и да приучат подчинените си на почит и уважение към началниците.

в) Десетникът следи за точното изпълнение на всяка заповед, която се отнася до подчинените му.

г) С личен пример приучва подчинените си на въстанически ред.

д) Бащински се грижи за здравето и бодростта на хората си.

е) Справедливо разпределя между подчинените си принадлежащата се храна на отделението му, без да се ползува с някакви привилегии.

ж) Точно следи за правилното нареждане на служба и изпълнението ѝ.

з) В боя наблюдава за точната стрелба и насърчава подчинените си.

и) За всичко, що се отнася до отделението му, долага на войводата си.

к) За маловажни погрешки на десетника — за пръв път прави му се забележка на сам; за втори път — пред началствущите лица. За многократно повторение на една и съща грешка, сменява се от длъжност, лишавя се от звание и се привежда в друга чета.

длъжности и отговорности на войводата

§ 8

Всички предиущи §§-и се отнасят и до войводата. Освен това:

а) Войводата е отговорно лице пред районното началство за състоянието на четата.

б) Отговаря за изправното състояние на оръжието в четата си.

в) Войводата сам или неговият помощник води дневник, в който ежедневно вписва на кратко станалите произшествия с четата.

г) Прави забележки и измърения на всички от четата за направените от тях маловажни грешки.

д) Войводата похвалява храбрите пред цялата чета, изобличава страхливците и държи за това бележки.

е) Нарежда всеки съобразно грешката му от един до три пъти не по ред на работа.

ж) Справедливо удовлетворява молбите на подчинените си. За въпроси заплатени долага за разрешение на районното началство.

з) При налагане на наказания, длъжен е да изслуша виновния, да разследва работата и чак тогава да наказва.

и) Подлежащите на наказания по § 6 (гледай а, б, в, ж, и) войводата долага на районното началство и до последване на разпореждане държи ги под строг надзор.

к) Придобитите неща (трофеи) войводата употребява по разпореждане на районното началство.

л) За несполуките и нещастията, произлезли от немарливост, прекалена осторожност, страх, или бездействие, войводата се наказва със смърт.

м) За не отиване на вистрел (помощ) на съседна чета, село, или град без уважителни причини, наказва се със смърт.

н) За не вземане съответстващи мерки за охранения и за неумело водене четата в бой наказва се със смърт.

о) За предаване на противника себе си или четата, наказва се със смърт чрез обесване.

п) За изгубване на знамето войводата наедно с четата се погубват по усмотрение на районното началство.

р) За маловажните погрешки, от които не е последвало нещо зло за делото, войводата се наказва с мъмрене от районното началство; при повтаряне на маловажни грешки, наказва се с привеждане в друга чета в друг район на подълна длъжност, а за постъпци, които влекат след себе си зли последствия за освободителното дело — със смърт по-зорна чрез обесване.

с) Войводата държи в известност районното началство за всичко (движение на четата, разните произшествия и пр.).

ДЛЪЖНОСТИ И ОТГОВОРНОСТИ НА РАЙОННОТО НАЧАЛСТВО

§ 9

Предвидените отговорности и наказания в предидущите (параграфи) се отнасят и до районното началство. Освен това:

а) Ръководи въстанието в района си.

б) Изпълнява точно заповедите и разпорежданията на Главния щаб.

в) Грижи се за правилното функциониране на куриерската и интендантската служба.

г) Следи в района си за точното изпълнение на всички заповеди, правилници и инструкции, дадени от щаба.

д) Привежда в изпълнение присъдите, издадени от щаба.

е) Заповедите на районното началство се изпълняват безпрекословно от всички войводи, десетници и въстаници в района им.

ж) То следи за поведението и действията на войводите.

з) Районните началници се ръководят в действията си съобразно с общия план на движението; само в изключи-

телни належащи обстоятелства, които не търпят отлагане, действуват по свое усмотрение, но за стореното веднага донасят подробно в щаба.

и) За нарушения районното началство се наказва от щаба; по важности на грешката или престъплението и последствията от тях налагат се следните наказания: мъмрене, сменяване или смърт.

ДЛЪЖНОСТИ И ОТГОВОРНОСТИ НА ГЛАВНИЯ ШТАБ

§ 10

Щабът е върховното ръководително тяло във Втория революционен окръг.

§ 11

Заповедите на щаба се изпълняват безпрекословно от всичките действащи сили в окръга.

§ 12

Щабът ръководи въстанието в целия окръг.

§ 13

Воденето преговори с чужденци, посредници и неприятели принадлежи изключително на щаба.

§ 14

Той поддържа сношения с другите въстнали окръзи, а при възможност и с външния свят.

§ 15

Щабът за действията си отговаря пред конгреса, който налага наказания, предвидени в настоящия устав, на провинившия се.

§ 16

Правото за свикване на конгреса принадлежи на щаба, обаче, ако се отнася до разглеждане на въпроси, касаещи се до самия щаб, може да се свика и по искането на районните началства, когато числото на последните надминава половината от общото число в окръга. В такъв случай щабът непременно трябва да се уведоми, за да свика конгреса.

ПОСЛЕСЛОВ

Илинденското въстание е един голям политически и морален капитал на македонския народ и е от грамадно значение за неговите борби днес по пътя на мира и демокрацията, против национализма и империализма.

Това голямо дело обаче и до ден днешен не бе всегранно изяснено сред македонската маса. Това обстоятелство е дало възможност на враговете на македонския народ, на тия, които са причинили всички негови нещастия, да кощунствуват с него и да оправдават новите си издевателства над него. Чрез неправилно изяснение на събитията, чрез изопачаване на фактите техният стремеж е бил винаги да поставят героичните борби на македонския народ и неговата илинденска саможертва в услуга на своите националистически, реакционни и завоевателни стремежи. За тая цел те са хвърлили не малко кал за обезличаване революционно-демократическия характер на илинденското дело и дезориентиране на македонските маси.

В миналото българската буржоазия и монархия, използвайки езиковата, историческата и културната близост между българи и македонци, чрез вмешателство във вътрешния живот на македонския народ, чрез терор над своите противници, се стараеха да наложат българско буржоазно съдържание на илинденското дело и в името на същото да впрегнат македонските маси в България в своето класово настъпление против трудещите се в нея и против своите буржоазни конкуренти на Балканите. Те нямаха интерес да разберат, а други честни хора не можаха да разберат, че българи и македонци, както казва Гьорче Петров, се оформиха с течение на времето в две отделни морални единици с различни чувства, мисъл и разбирания по едни и същи въпроси. В името на своите класови интереси за тях бе неприемливо македонците да се борят за свои цели, по свои пътища. Работническото движение в България и другите демократически сили в нея бяха слаби да парализират тия домогвания и това вмешателство. Това вмешателство, свързано с упорита и широка про-

паганда, заблуди мнозина, за да не могат да видят македонската действителност и характера на македонските борби. Перфидно и терористически тая политика българските монархофашисти проявиха чрез своето оръдие — михайловщината. Последната, заемайки авангардно място в редовете на българския фашизъм, същевременно се представяше за пряк наследник на илинденските герои и продължител на тяхното дело. Това даде в резултат избиването на най-добрите синове на македонския народ, представи илинденското дело пред демократическия свят в черни краски и обърка някои наивни и политически неграмотни хора.

Титовци чрез кулишеви повтарят още по-перфидно играта на българската буржоазия. Възприели привидно някакви форми, чрез които се създава илюзията за национално самостоятелно съществуване на македонския народ, те влагат в тия форми такова съдържание, което подрива основите на всяко истинско самостоятелно национално съществуване. Те претендират, че са осъществили идеала на илинденци със създаването на македонска държава, но като се прикриват старателно — вземат всички мерки ръководството на тая държава да бъде само в ръцете на сръбски шовинисти и фашизирани сърбомани. Създават „македонски литературен език“, но като преходен за сливането със сръбския език. Култивират вяност към титова Югославия, но свързана с дива омраза към българския народ. Чествуват Илинден, а се съюзяват с монархофашистия Гърция, с остатъците на иванмихайловщината и Турция на бейовете — за война против народнодемократична България. Представят се за продължители на революционно-демократичното дело на илинденци, а са оръдия на американо-английския империализъм — най-големият враг днес на свободата и независимостта на народите и член от ред на световната реакция против демократическото развитие на света. В името на Илинден искат да отклонят македонския народ от пътя на демокрацията и да го направят враг на Съветския Съюз — крепостта на демокрацията и свободата на народите. Говорят за свободна Македония, а предават македонската територия и богатства на американските империалисти.

Очевидно чрез подла демагогия с Илинден те искат да удушат в лицемерните си прегръдки илинденското дело. В тая си демагогия те не се спират пред никакво изопачаване на фактите, пред никакво тяхно велзевулско тълкуване.

Македонският народ никога не се е поддавал на подлите маневри на своите врагове. Илинден за него бе и си остана

пътеводна звезда, която го е вдъхновявала с омраза против империалистическите сили и техните оръдия и го е насочвала към съюз с демократическите сили, начело със Съветския Съюз и комунистическите партии, със съзнанието, че само чрез тяхната победа ще се създадат на Балканите условия, които ще позволят на македонския народ да се почувствува единен и да има своя демократична държава. В името на Илинден той е днес в грамадно то си болшинство в редовете на борбата за мир и демокрация.

По случай 50 години от Илинденското въстание централното ръководство на Съюза на македонските културно-просветни дружества реши да излезе с тази книга, в която — разобличавайки всички реакционни и търговски поплъзновения на враговете, — да се изясни народнодемократическото съдържание на Илинден, за да стане той още по-могъщ лост за демократическото развитие на македонския народ в редовете на могъщото световно демократическо движение, начело със Съветския Съюз, единствената сила, гарантираща мир и свобода на народите. Тая задача разреши Дино Кьосев с книгата „Илинденско въстание“. Като прави дълбок марксистически анализ на македонската действителност, която породила македонската революционна борба, Кьосев подлага на подробен разбор класовите различия и класовите сили и изтъква, че и тук е в сила Сталиновото твърдение, че националният въпрос е предимно селски въпрос. Многобройни и неопровержими факти доказва, че македонското революционно дело е лежало преди всичко върху плещите на селяните-изполчари и ратаи. Дино Кьосев дава ясна и убедителна картина за постепенното разкъсване на единното национално развитие на българи и македонци и как последните са тръгнали по свой собствен път и към своя самостоятелна държава. С туй се пресича възможността да спекулират българските буржоазни националисти с миналото и на кулишеви — да търсят различие между българи и македонци още в Средните векове, за да задълбочават култивиранията от тях омраза против българския народ. Разкриват се всички маневри в миналото на българската монархо-капиталистическа клика да подкопае самостоятелната борба на македонския народ и я тури в своя услуга, за да постигне свои цели. С конкретни и многобройни данни се изяснява един досега недостатъчно изяснен въпрос — именно как чрез измама народът е бил въвлечен във въстанието въпреки недостатъчната техническа подготовка и неблагоприятната вътрешна и външна обстановка. Обширните материали, дадени за самото въстание, раз-

криват картината на неговата сила, плод на героизма и саможертвата на македонския народ, подпомогнат от другите националности в Македония, и в същото време разобличават престъпните отношения на империалистическите сили към кървавата и героична борба на македонския народ за свобода.

Дино Кьосев се спира и на същността на кулишевщината като оръдие на англо-американските капиталисти, на които тя е предоставила македонските богатства за експлоатация, македонската територия за военни планове против Съветския Съюз и Народна република България, а македонския народ за пушечно месо в лапите на тях, които през Илинден, през войните и до днес се очертават като негови най-големи врагове. Читателят ще види в тая книга предателския лик на кулишевщината. На края в книгата Кьосев изяснява идейно-политическата връзка на Илинденското дело на македонския народ със сегашната велика борба на трудещите се от целия свят за мир, демокрация и национална независимост и сочи демократическия път, който единствен ще изведе македонския народ към желаната от него свобода. Книгата е написана на популярен език и се чете с увлечение.

Хр. Калайджиев

СЪДЪРЖАНИЕ	
Първа глава. ВЪТРЕШНАТА МАКЕДОНО-ОДРИНСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ — ОРГАНИЗАТОР И РЪКОВОДИТЕЛ НА ИЛИНДЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ	3
Начало на македонското национално-революционно движение	3
Солски характер на македонското национално-революционно движение	5
Създаване, принципи и дейност на Вътрешната македоно-одринска революционна организация	8
Втора глава. СОЛУНСКО РЕШЕНИЕ ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕ	15
Положение в революционната организация към 1900—1902 г.	15
Солунско решение за въстание	19
Вътрешно и външно положение на Турция в навечерието на въстанието	25
Несъгласие на ръководни дейци на организацията с решението за въстание	31
Трета глава. КЪМ ВЪСТАНИЕ	37
Положение пред въстанието	37
Битолски окръжен конгрес в с. Смилево	43
Конгреси в другите революционни окръзи	50
Техническа подготовка на въстанието	52
Четвърта глава. ИЛИНДЕН В БИТОЛСКИ ВАЛАЕТ	57
Обявяване въстанието	57
Въстание в Битолския валает	60
Въстание в Охридския валает	65
Въстание в Кичевския валает	68
Въстание в Перинския валает	70
Въстание в Костурския валает	72
Крушовска република	73
Пета глава. ВЪСТАНИШКИ ДВИЖЕНИЯ В ДРУГИТЕ ВИЛАЕТИ	81
Преображенско въстание в Одринския валает	81
Четнишки действия в Солунския валает	86
Четнишки действия в Скопския валает	88

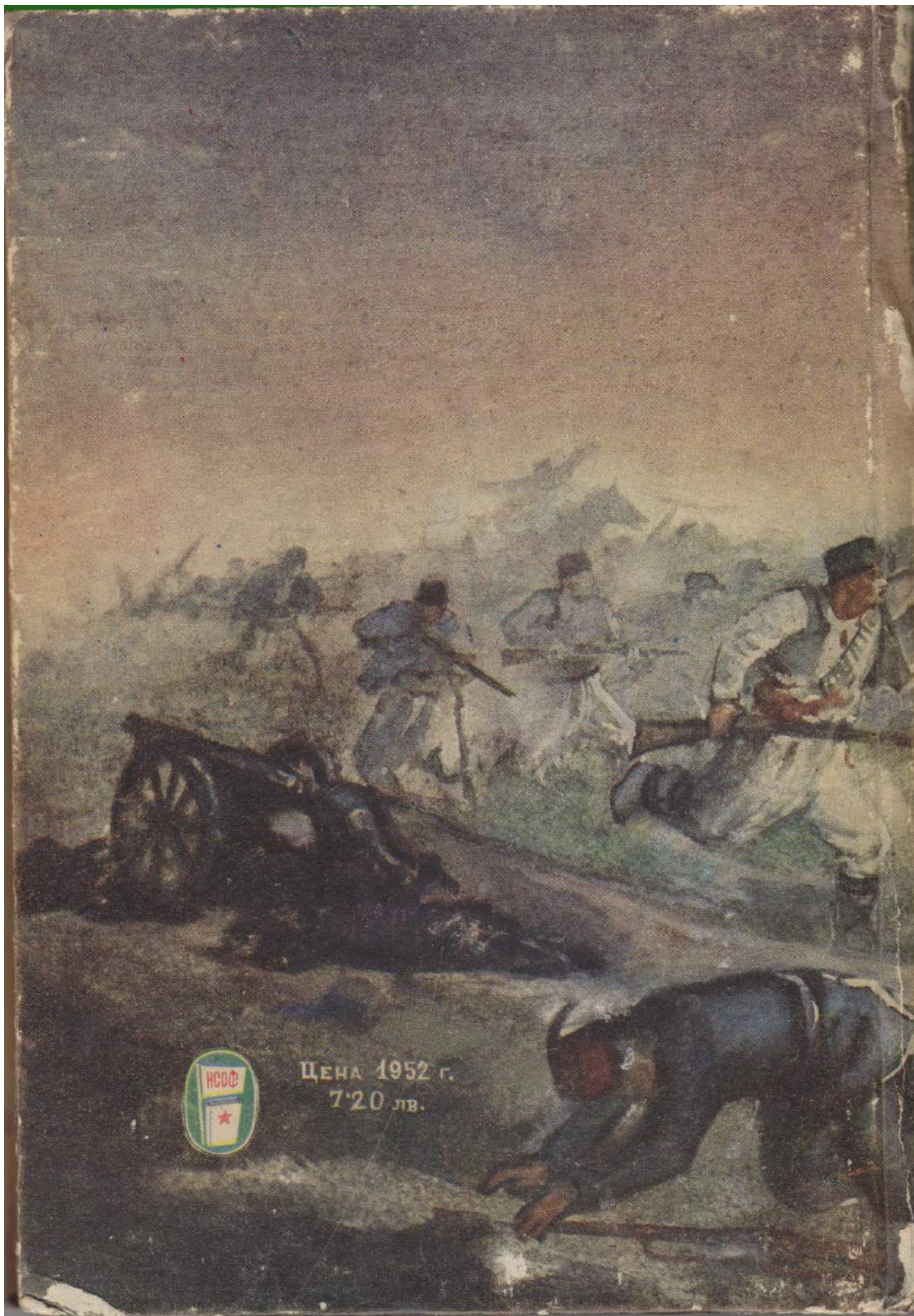
Шеста глава. РАВНОСМЕТКА НА ВЪСТАНИЕТО	90
Езикът на цифрите	90
Положение в Македония след въстанието	93
Изводи и поуки от Илинденското въстание	98
Седма глава. ИЛИНДЕНСКИТЕ ЗАВЕТИ ЩЕ ВЪЗТЪРЖЕСТВУВАТ	108
Войните в Македония	108
Белградските титофашисти и атинските монархофашисти — зловещи врагове на македонския народ	114
Демократичният път за тържеството на Илинденските завети	116
Приложение I	120
Приложение II	122
Приложение III	129
Послеслов — Хр. Калайджиев	134

Редактор Хр. Калайджиев. Технически редактор Зв. Цоков. Художник Вл. Корнев. Коректори Р. Байкушева и Е. Вълков. Компютърна коректор Г. Чанкова. Дадена за печат на 29. IV. 1953 г. Излязла от печат на 12. VI. 1953 г. Формат 116/84. Печатни коли 8,79. Репаратурни коли 13,919. Тираж 8,100 екс. Поръчка № 271.

Печатница на Издателството на Националния съвет на Отечествения фронт — София

ЦЕНА 1952 г.
7.20 лв.